

Ім'я користувача:
К-ра історії ст. світу

ID перевірки:
1015999256

Дата перевірки:
12.12.2023 21:42:44 EET

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library + DB

Дата звіту:
12.12.2023 21:51:51 EET

ID користувача:
34049

Назва документа: **Гордій-МАГІСТЕРСЬКА**

Кількість сторінок: 107 Кількість слів: 30576 Кількість символів: 209380 Розмір файлу: 501.00 KB ID файлу: 1015682388

0% Схожість

Збіги відсутні

8.22% Цитат

Цитати

84

Сторінка 110

Не знайдено жодних посилань

1.62% Вилучень

Деякі джерела вилучено автоматично (фільтри вилучення: кількість знайдених слів є меншою за 15 слів та 2%)

1.23% Вилучення з Інтернету

89

Сторінка 111

0.31% Вилученого тексту з Бібліотеки

393

Сторінка 112

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи

17

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії**

**Роль аристократії у переході Афіського полісу
від тиранії до демократії
(на прикладі політичної діяльності Пісістрата і Клісфена)**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:
студентка 2 курсу, 602 групи
Гордій Христина Олегівна
Керівник:
кандидат історичних наук,
доцент Воротняк І. Д.

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Сич О. І.

Чернівці – 2023

	5
ЗМІСТ	
Вступ	3
Розділ 1. Прихід до влади Пісістрата і встановлення автократичного правління в Афінах	17
Розділ 2. Тиранія Пісістратидів	50
Розділ 3. Відновлення демократії в Афінах. Реформи Клісфена	76
Висновки	104
Список використаних джерел та літератури	108

ВСТУП

Вивчення історії Афінського полісу неможливе без акцентування уваги на тій ролі, яку відіграла аристократія у його становленні, суспільно-політичному, соціально-економічному і культурному розвитку. Вся політична історія Афін архаїчного і початку класичного періоду пов'язана з іменами аристократичних лідерів, які формували внутрішню і зовнішню політику міста-держави. Становлячи еліту суспільства, аристократія тривалий час була тією рушійною силою, від якої походили імпульси для його поступального розвитку.

В архаїчний період грекам були відомі лише дві форми правління: монархія і аристократія. Остання встигла скомпрометувати себе в очах сучасників, тоді як монархія залишилась в далекому минулому і уявлення про неї черпались з епічних переказів, в яких вона, як і все, що зображувалось в епосі, виступала в ідеалізованому вигляді. Крім того, серед демосу, вірогідно, були поширені ілюзії про доброго і справедливого лідера, який в силу своїх особистих вольових якостей здатний покращити становище простих громадян. Внаслідок цих причин після падіння аристократії в більшості полісів Еллади утвердились режими тиранії.

На початку VI ст. до н.е., коли соціальний антагонізм в найбільш розвинених полісах досяг найвищої напруги, честолюбні устремління окремих особистостей знайшли сприятливий ґрунт. Об'єктивні причини, що вели до повалення аристократичних режимів, створили зовнішнє середовище, в якому за певних умов ставало можливим встановлення автократичних режимів. окремі особистості, як правило, представники аристократії, відтіснені від влади іншими знатними родами або, втратили в силу якихось причин традиційний зв'язок зі своїм станом, починали виступати як «простати-захисники» демосу, і заручившись його підтримкою, досягали успіху в утвердженні власної влади.

Важливим моментом на шляху цих лідерів до влади було, вочевидь, завоювання авторитету в середовищі гоплітського ополчення. Не випадково більшість тиранів до захоплення влади або займали командні посади в полісній армії, або прославились під час військових кампаній. Так, наприклад, афінський тиран що Пісістрат прославився, очолюючи афінян в боротьбі з мегарцями за о. Саламін [23, с. 96].

Жага до влади і престижу були характерною рисою представників родової знаті впродовж всієї історії Греції. Однак до періоду «архаїчної революції»¹ вона нейтралізувалась конкуренцією інших не менш честолюбних і впливових аристократів, які ревниво відносились до надмірного підвищення когось з їхнього середовища. Загострення соціально-політичної напруженості у другій половині VI ст. до н.е. створило умови, в яких владні амбіції окремих особистостей отримали можливість реалізації, а вибір сили залежав від специфіки місцевих умов.

Характерно, що саме представники знатних родів стають і першими вождями демосу, коли той як вагома сила висувається політичну арену. Парадоксально, але факт: саме формування класичної (у будь-якому сенсі слова) афінської демократії, яка в ході свого розвитку відтіснила давню знать на периферію суспільно-політичного життя, багато в чому було результатом вольових дій ряду аристократичних за своїм походженням, становищем, менталітетом лідерів: Солона, Пісістрата, Клісфена, Фемістокла, Перікла. Початкова апеляція до демосу була пов'язана не з якимись принциповими «демократичними» переконаннями частини аристократів, а з прагненням

¹ «Архаїчна революція» (VIII-VI ст. до н.е.) – період найбільш інтенсивного розвитку давньогрецької цивілізації. Впродовж цього часу відбулися зміни в усіх сферах життя античної Греції – від економіки до культури – були настільки масштабними і радикальними, що їхню сукупність часто називають «архаїчною революцією» (термін революція тут вживається не в значенні політичного перевороту, а в широкому сенсі – «якісний стрибок, вихід на новий рівень»). Змінюється весь образ грецького суспільства. Якщо на початку архаїчного періоду це був традиційний соціум з доволі простою структурою, який майже не прогресував, немобільний, то до кінця цієї епохи можна вже з усією впевненістю говорити про високомобільне, складне суспільство, яке за короткі терміни наздогнало, а в ряді випадків навіть перегнало країни Стародавнього Сходу.

опертися на нового (і сильного) союзника у боротьбі із суперниками; інакше кажучи, вона сприймалася як ще один механізм влади та впливу. Цей новий метод боротьби за владу доставляв окремим аристократам миттєві вигоди, але у перспективі приводив до перетікання владних повноважень з їхніх рук до ініційованих ними ж демократичних інститутів [83, с. 21]. Викладений вище фактологічний матеріал визначає **актуальність** наукового вивчення процесу переходу Афіського полісу від авторитарної до демократичної форми правління.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 561 – 508/507 рр. до н.е. Вибір нижньої хронологічної межі обумовлений першою спробою Пісістрата захопити владу в Афінах. Верхня хронологічна межа – реформаторська діяльність Клісфена, в результаті якої в Афінах остаточно утвердився демократичний устрій.

Об'єктом дослідження є політична історія Афіського полісу досліджуваного періоду.

Предметом дослідження виступають політичні механізми, що забезпечували перехід від тиранічного до демократичного устрою Афіського полісу.

Метою даного дослідження є висвітлення процесу переходу від автократичної до демократичної форми правління Афіського полісу.

Виходячи з мети, завданнями **дослідження** є:

- з'ясувати походження терміну «тиран» і сприйняття тиранічного режиму стародавніми греками;
- висвітлити процес приходу до влади Пісістрата;
- визначити механізм легітимації одноосібного правління Пісістрата;
- проаналізувати зміст заходів Пісістрата у сфері внутрішньої і зовнішньої політики;
- дати оцінку тирані Пісістратидів;
- охарактеризувати процес боротьби за владу в Афінах після падіння режиму тиранії;

- проаналізувати зміст реформ Клісфена.

Історіографія проблеми. Історія афінських аристократичних родин давно привернула до себе увагу дослідників. Якщо говорити загалом, можна визначити два напрями цих досліджень. Одним з них є роботи загального плану, присвячені ролі та місцю аристократії як у грецькому суспільстві в цілому, так і афінській державі зокрема, що включають і більш приватні питання, пов'язані, наприклад, з проблемами роду і родової організації греків. Інший виходить з просопографічних описів аристократичних родів, збирає матеріал для найбільш повного опису окремих осіб і стосується згаданих проблем лише побіжно. До цього другого напрямку відносяться, наприклад, роботи німецьких вчених І. Тепффера та І. Кірхнера [124, 109], що вийшли друком наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. і поклали початок просопографії афінської аристократії. У цих дослідженнях матеріал згрупований за назвами відомих родів, і порушені пов'язані з ними деякі спірні питання.

Той самий підхід, проте з урахуванням накопичених наукою ХХ ст. ідей, ми знаходимо у фундаментальній монографії Дж. Дейвіса «Афінські власницькі сім'ї» [104]. Тут зібрані всі відомі дані джерел (як літературних, так і археологічних та епіграфічних) з афінських персоналій і коротко згадані теорії сучасних дослідників з окремих проблем. Ця книга є довідником, в якому можна знайти матеріал про будь-якого історичного діяча Афін VII-IV ст. н. е., і навіть основну історіографію.

Повертаючись до зазначеного нами першого напрямку, відзначимо, що всі провідні антикознавці відзначали значення аристократії у розвитку грецького суспільства. Тут особливо слід наголосити на важливості робіт Г. Берве, який звернув увагу на роль аристократичної особистості в процесі становлення давньогрецького поліса і показав значення особистісного начала, індивідуального імпульсу для багатьох процесів архаїчного періоду [35]. І хоча висновки Г. Берве приймаються не всіма вченими, він безперечно вплинув на подальше вивчення теми аристократії.

Назвемо ще дві монографії узагальнюючого характеру: монографію М. Арнхейма «Аристократія в грецькому суспільстві» [60, с. 21] та У. Коннора «Нові політики Афіні V ст.» [103]. У першій розглядаються багато питань, пов'язаних з грецькою родовою знаттю: аристократія як особливий соціальний прошарок, політична думка аристократії. Серед іншого розглядається роль аристократії та окремих аристократів в Афінах. Книга цікава тим, що є роботою узагальнюючого характеру і торкається аристократії у багатьох пов'язаних з нею аспектах. Монографія У. Коннора дає уявлення про політику Афіні V ст. до н.е. і що важливо для нас, характеризує засоби та методи політичного впливу аристократії як в архаїчну епоху, так і в нових умовах демократії.

Поряд з дослідженнями загального плану, що дають цілісний огляд і загальну концепцію розвитку грецької аристократії, в історіографії є велика кількість робіт, присвячених більш приватним моментам досліджуваної теми. Причому часто ці монографії або статті, розглядаючи окремі питання, пов'язані як з афінською історією в цілому, так і з долею деяких аристократичних сімей, містять важливі висновки, що дозволяють уточнювати наші уявлення про афінську історію.

Згадаємо декілька статей, що стосуються окремих аспектів нашого дослідження. Питанню архонтства Клісфена під час тиранії Пісістратидів присвячена стаття Б. Мерітта [114], який опублікував знайдений список архонтів з ім'ям майбутнього законодавця і першим висунув версію про можливе повернення Алкмеонідів до Афіні при тиранах; дуже спірна стаття Р. Сілі «Регіоналізм в архаїчних Афінах» [120], що породила, проте, безліч відгуків, розглядає всю історію Аттики архаїчного періоду як боротьбу регіональних угруповань; у роботі Д. Льюїса «Клісфен і Аттика» [111] міститься новий погляд на територіальну реформу Клісфена, з якої Алкмеоніди, на думку автора, могли отримати для себе певну вигоду, на відміну від решти афінської аристократії.

Загальний огляд розвитку афінської держави представлений у роботі харківського антикознавця В. П. Бузескула «Історія афінської демократії»; йому ж належить докладний розбір «Афінської політії» Аристотеля, яку на той час було введено в науковий обіг. Автор розглядає, як трактат уточнює наші знання історії Афін, порівнюючи його з іншими джерелами [36].

Розглядаючи процес становлення авторитарної форми правління, В. П. Бузескул також вважав, що тиранія виникала на ґрунті ненависті до аристократії і спиралася на широкі маси демосу, посилювалася з розвитком ремесла та торгівлі. Увердження влади тиранів стало частим результатом боротьби «аристократичної» та «демократичної» партій. Тиран виступає як активний правитель, який проводить реформи, спрямовані на підтримку демосу, зміцнення полісу, залучення ремісників. Дослідник оцінював тиранію як важливий крок на шляху до демократії, оскільки «влада тирана фактично урівнювала знатних та незнатних» [36, с. 23-24]. Отже, відбувалося урівняння в правах населення полісу настільки важливе для грецької демократії.

Падіння тиранії В. П. Бузескул вважав наслідком зневаги до інтересів демосу, яке було властиве наступникам перших тиранів. В умовах, коли при владі виявлялися не найвидатніші представники династії, на перший план виходили негативні риси тиранії та жорстокість правителів [36, с. 24-25].

Говорячи про результати політики Пісістрата, В. П. Бузескул повторює думку про урівняння населення під його владою. Тиранія Пісістрата «мала сприяти політичній рівності; знатні повинні були підкорятися спільним для всіх законам і владою тирана» [36, с. 74]. Падіння режиму в Афінах було пов'язане з посиленням політики Гіппія після вбивства Гіппарха. Внаслідок цього посилилася внутрішня опозиція, яка дозволила спартанцям повалити владу Пісістратидів [36, с. 78-79].

К. Зельїн [55], який розглядав тему тиранії у своїй монографії, зазначав, що тирані навряд чи можуть вважатися виразником інтересів демосу. На його думку, наприклад, політична боротьба в Агтіці, що передувала тиранії, велася серед аристократичних родів. Син Пісістрата Гіппій, відчуваючи нестійкість

своєї влади, не просив допомоги у демосу, але намагався домовитися з представниками знаті – Алкмеонідами і Філаїдами. У той самий час оцінка тирана як виразника інтересів торгово-ремісничих кіл видається науковцю невірною, оскільки поліс архаїчного часу залишається аграрним.

Політика тирана була направлена на підтримку демосу. Вчений акцентує увагу на антидемократичних заходах Пісістрата в Афінах: вилучення зброї у населення, відмові від розширення політичних прав демосу. Проте, за всіх цих застережень, К. К. Зельїн не відмовляє тиранії та демосу у зв'язку взагалі. Він вважає, що тиран прагнув не дратувати населення, одержуючи за помірковану політику лояльність народу. Проте картина соціальної боротьби, яка передувала тиранії, вийшла у К. Зельїна набагато складнішою і багатограннішою, що враховує і соціальне походження тиранів, і тісні зв'язки тиранів з аристократією, і складність соціальної структури Аттики.

У статті С. М. Жестоканова тиранія зображена як результат соціальної боротьби аристократії та демосу, проте встановлення одноосібної влади дослідник пов'язує з рівнем розвитку політичної свідомості греків архаїчного періоду. Їм були знайомі як політичні режими лише монархія і аристократія. При цьому перша оцінювалася позитивно як режим героїчного правління, а друга скомпрометувала себе під час політичної боротьби архаїчної епохи. Антикознавець вважає, що соціальна опора тиранічного режиму могла відрізнитися залежно від полісу. Спільною рисою встановлення всіх тираній були соціально-політична боротьба у полісі та наявність аристократів, які претендували на владу. С. М. Жестоканов доводить, що тирані проводять активну політику, прагнучи забезпечити інтереси демосу аграрними заходами та сприяти розвитку ремесла і торгівлі, колонізації та будівництвом. Робилося це, втім, для зміцнення особистої влади тиранів. Падіння тиранічних режимів пов'язане з деспотизмом, зловживанням та руйнуванням ілюзій демосу про «доброго правителя» [51, с. 44-47].

Оригінальну інтерпретацію ранньогрецької тиранії пропонує у своїй роботі литовський історик Х. Туманс [92]. Однак його концепція є своєрідним поверненням до ідеї демократичної тиранії. Тиран, наділений особливим благословінням богів, отримує владу за згодою народу. Механізмами легітимації влада стає військова слава, знатність походження та релігійні санкції у вигляді знамень, олімпійських перемог. Пісістрат, на відміну від Кілону, отримує вищу владу з санкції народних зборів, визнається населенням правителем, незважаючи на опір аристократії. Політика Пісістрата спрямована на легітимацію влади: це підтримка релігійних культів, військові акції, соціальні заходи, спрямовані на підтримку селянства, що становило основну соціальну основу влади тирана. Падіння тиранії Пісістратидів Х. Туманс пов'язує з посиленням влади Гіппія після провалу змови Гармодія та Арістогітона.

У зарубіжній історіографії останнього десятиліття XX ст. додатковим стимулом до інтенсифікації досліджень різних аспектів афінської демократії стала 2500-річна річниця реформ, проведених в Афінах у 508/507 р. до н. е. Клісфеном, що відзначалася в 1993 р. У рамках проекту під загальною назвою «Демократія-2500» було проведено серію міжнародних конференцій, матеріали яких опубліковано у цілому ряді збірників, колективних монографій та індивідуальних досліджень, присвячених різним проблемам античної демократії, її відношенню до сучасної демократії, взаємозв'язку між демократією та імперським пануванням. Таке суттєве зростання інтересу до цієї тематики як серед вчених, так і серед широкого загалу, значною мірою було обумовлене процесами, що відбувалися в той період у Східній та Центральній Європі, пов'язаними з падінням комуністичних режимів та розпадом Радянського Союзу. Ці події були сприйняті як повна перемога демократичної системи та демократичної ідеології у її ліберальній версії [67, с. 22].

З-поміж сучасних вітчизняних дослідників варто виокремити монографію київського професора В. Ставнюка, присвячену становленню

Афінського полісу. Аналізуючи саме правління Пісістрата [78, с. 144-164], автор підкреслює, що тирану вдалося вирішити земельну проблему в Аттіці, чого не зміг зробити Солон. Коректно охарактеризовано активну зовнішню політику Пісістрата. В цілому його діяльність оцінюється позитивно, на відміну від діяльності його синів, за правління яких, на думку В. В. Ставнюка, тиранія в Афінах вже виконала свою історичну роль і втратила підстави для існування.

Сюжетом, який завершує монографію, закономірно є реформи Клісфена. Ініціатива афінського повстання 507 р. до н. е., в результаті якого були вигнані Клеомен та Ісагор, повернувся Клісфен і фактично встановлена класична демократія, виходила, на думку В. Ставнюка, не від широких верств громадянства, а «від вузького кола осіб, яким належав привілей обрання в Раду Чотирьохсот» [78, с. 184].

У статті запорізької дослідниці О. Вар'ян, присвяченій впливу полісу на формування образу ідеального громадянина у стародавніх Афінах, стверджується, що реформи Клісфена, замінивши старий родовий поділ поліса на новий, що ґрунтувався за топографічними і політичними ознаками, остаточно закріпили громадянський статус афінян. Запроваджені Клісфеном демі і філі були не тільки адміністративно-територіальними, а й самоврядними утвореннями, поділ на які, наголошує дослідниця – заклав інституційну основу афінської демократії [37, с. 279].

У своїй дисертації, присвяченій ролі стратегів у політичному житті Афін V ст. до н.е. С. Волканов, стверджує, що колегію стратегів було створено у 501/0 рр. до н.е., – коли в Афінах було проведено військову реформу. Як доводить дослідник, в основі даного нововведення було прагнення оточення Клісфена зміцнити позиції демократії, розподіливши військове командування над афінянами поміж десятима рівноправними стратегами, які обиралися на рік та під номінальним керівництвом архонта-полемарха [42, с. 172].

Розглядаючи політичний розвиток Делоського полісу у V ст. до н.е. Л. Кукоба наголошує, що проведення ритуального очищення Пісістратом і встановлення верховенства над Делосом допомогло Афінам розширити свій контроль по всій Егеїді, особливо серед іонійського населення островів та Малої Азії, що в подальшому відіграло важливу у політичному розвитку Афін [61, с. 70].

Джерельна база дослідження. Досліджувана нами проблематика доволі непогано висвітлена у різноманітних писемних джерелах. Спеціальних джерел, присвячених окремо проблемі переходу від автократичного до демократичного устрою Афінського полісу немає, тому потрібну інформацію слід вибирати з наративних джерел.

Найважливіше значення нашої теми має твір Геродота, оскільки його «Історія» [9] хронологічно охоплює досліджуваний період. У цьому праці міститься найбільше цінної інформації; до того ж, з авторів, чії твори дійшли до нас, Геродот найближче стоїть до описуваних подій за роками свого життя.

У своїй «Історії» Геродот починає характеристику становища Афін в період тиранії Пісістрата з фрази про те, що Афіни в цей період були пригнічені тираном та його роздирали чвари. Далі представлена розповідь про чудо в Олімпії, яке сталося під час перебування на святі батька Пісістрата – Гіппократа. Далі йдеться про захоплення Пісістратом влади, про його неодноразове вигнання та повернення [9, с. 28-30] і, нарешті, про «вкорінення» влади тирана [9, с. 30]. Як і в багатьох інших випадках, і в цих розділах химерно поєднуються чудесні події, анекдотичні подробиці, розповіді про пророцтва та цінні історичні відомості.

Загалом ставлення Геродота до тиранії в Афінах двояке: афінський народ був пригнічений Пісістратом [9, с. 28], він був ним обдурений, до того ж неодноразово [9, с. 28], але водночас «батько історії» визнає, що тиран прославився великими подвигами у війні з мегарцями, що він користувався владою, зберігаючи існуючий лад, чудово керуючи державою [9, с. 28].

Геродота мало цікавив сам зміст реформ Клісфена, і він присвятив їм лише кілька рядків [9, с. 245, 246, 295], вказуючи, що Клісфен перейменував філи, збільшивши їх число до 10, а в кожному філу входило по 10 демів.

При використанні цього джерела виникає проблема інтерпретації його відомостей, так як Геродот часто включає у свою працю повідомлення різних традицій, тому в його «Історії» іноді можна зустріти різні оцінки діяльності Пісістрата, його синів та Клісфена.

«Історія» Фукидіда [30 а] охоплює пізніший відрізок часу, ніж той, що розглядається нами, проте в цьому ґрунтовному творі містяться невеликі, але дуже важливі пасажі, що дозволяють в деяких випадках коригувати повідомлення Геродота.

Якщо Геродот приділяє основну увагу подієвій стороні справи і з задоволенням розповідає про військові дії, дипломатичні відносини та епізоди з життя історичних особистостей, то Арістотель в «Афінській політій» дає докладний опис розвитку державного устрою Афін, починаючи з Кілонової смуги, і звертає при цьому увагу саме на зміст різноманітних реформ і перетворень. У деяких випадках його повідомлення дублюють повідомлення Геродота (про боротьбу партій в Атиці, про правління Пісістрата і Пісістратидів) і доповнюють його відомості, але іноді (наприклад, у випадку з реформами Клісфена) дають унікальну інформацію, якої немає в інших джерелах.

Арістотель широко використовував працю Геродота при описі політичної боротьби, що передувала реформам Клісфена [49, с. 309]. Але для опису змісту реформ праця Геродота майже нічого не давала, і до того ж Арістотель вів з ним приховану полеміку: так, він не повторив помилкового твердження Геродота про те, що в кожному філу входило по 10 демів. Було б помилкою вважати, що Арістотель повністю дотримувався атидографічної традиції: принаймні датування введення остракизму в «Афінській політій» відрізняється від датування Андротіона.

У розпорядженні Аристотеля були, очевидно, деякі документальні джерела (висічені на плитах постанови народних зборів, датовані іменами архонтів). Так, клятву членів Ради п'ятисот, яка дійшла до нас лише частково, він міг знати повністю. Джерелом для характеристики клісфенівських перетворень був для Аристотеля і сучасний йому державний устрій Афін, основи якого були закладені Клісфеном. Тому філософ не завжди чітко уявляв, які перетворення були проведені самим Клісфеном, а які після нього. Деякі дослідники навіть вважають, що Аристотель навмисне невизначено висловився про клятву булевтів і започаткування стратегії, оскільки не міг співвіднести їх з діяльністю Клісфена [58, с. 18].

В іншому великому творі цього автора, «Політиці» [5], є параграфи більш загального плану, що дають концепцію політичного розвитку Афін і містять цікаві оцінки деяких подій, – це відноситься знову ж таки до реформ Клісфена, зокрема, до введеного ним остракізму. Загалом твори Аристотеля важливі для нас тим, що вони дозволяють порівняти його дані з даними інших джерел (передусім, Геродота) і відновити повнішу картину описуваних подій.

Джерела не дають чіткої і точної відповіді на питання, ким приймалися клісфенівські реформи, тому передбачалися різні державні органи. На початку XX ст. панувала думка, що тільки будучи архонтом, Клісфен міг проводити свої реформи. Після виявлення у 1930-х роках фрагмента списку архонтів стало очевидним, що архонтом в останнє десятиліття VI ст. Клісфен бути не міг, оскільки обіймав цю посаду в 525/4 р. Було також висунуто гіпотезу, що головну роль у підготовці та проведенні реформ грала очолювана Клісфеном комісія. Це, звичайно, можливо, адже реформи мали бути підготовлені, вимагало часу визначення меж демів і складу триттій і філ, але в нашому розпорядженні немає жодних відомостей про існування подібної комісії [58, с. 23].

«Порівняльні життєписи» Плутарха [22-24] – зразок своєрідного жанру, що отримав розвиток ще в епоху еллінізму, але пізніше збагаченого і

модифікованого, – є цінним історичним джерелом для вивчення даної теми. Біографів Солона дуже цікавили, мабуть, відносини між Солоном і Пісістратом, зокрема той факт, що Пісістрат не став вдаватися до будь-яких репресивних заходів щодо свого попередника, але зберіг з ним добрі стосунки до кінця життя Солона. Питання про партії при цьому не торкається: на першому плані інше – ставлення Солона до тирана та тиранії; але загалом ці звістки, особливо ті, які малюють первісну близькість обох діячів, зайвий раз показують, що йдеться про вихідців з одного й того ж середовища, що вони були, за деякими даними, навіть родичами, що потрібні серйозні підстави для того, щоб говорити про соціальні відмінності між ними.

Інформацію про боротьбу політичних угруповань в Афінах ми зустрічаємо в розділах 13 і 29. У першому випадку Плутарх, розповівши про змову Кілона, переходить до передісторії реформ Солона. У другому малюється становище в Афінах після від'їзду Солона та підготовка тиранії Пісістрата. Цікаво відзначити одну особливість цих розділів. Плутарх, як це зазвичай у нього, у своєму невеликому творі згадує численні та різноманітні джерела: документальні та літературні. Три партії у викладі Плутарха з'являються одночасно (на противагу Геродоту): першому місці діакрії, далі педієї і, нарешті, паралії.

Порівняємо дані Плутарха з повідомленням автора «Афінської політії». Плутарх різницю між партіями бачить передусім у прагненнях до різного державного устрою. Але в «Афінській політії» епітет популярні відноситься до вождя діакріїв, Пісістрату, тоді як у Плутарха – до самих діакрій. Педієї (в «Афінській політії») «прагнули олігархії», у Плутарха вони найбільше олігархічне угруповання. Цікавим є уточнення у Плутарха щодо параліїв: вони не лише прихильники «середнього», а й «змішаного» типу політики, вони перешкождали двом іншим угрупованням захопили владу [23, с. 99-100]. У 29-му розділі біографії Солона автор певною мірою характеризує соціальний склад діакріїв: серед них була маса найманих робітників, які

особливо ненавиділи багатих. Але у Плутарха немає вказівок на ті розбіжності, які ми знаходимо в «Афінській політій» і які були викликані реформами Солона.

По-різному в обох авторів також сформульована думка про локальний характер партій. У Плутарха: «...держава була поділена на стільки частин, скільки в країні було різних місцевостей» [23, с. 100]. В «Афінській політій» повідомляється, що кожна партія отримала свою назву від тих місцевостей, де її прихильники обробляли землю [3, с. 22].

Загалом можна сказати, що розповідь Плутарха відрізняється більш загальним характером. Специфіка постсолонівської ситуації виділяється менше, але чіткіше вказуються політичні відмінності та (стосовно діакріїв) соціальний характер партій. Картина смуту і боротьби за владу має і більш загальний характер: в «Афінській політій» йдеться про боротьбу за архонтат [3, с. 21]. Плутарх дає загальну картину настроїв у місті напередодні встановлення тиранії, де населення, сповнене різних надій і прагнень, жадає змін [23, с. 111].

РОЗДІЛ 1. ПРИХІД ДО ВЛАДИ ПІСІСТРАТА І ВСТАНОВЛЕННЯ АВТОКРАТИЧНОГО ПРАВЛІННЯ В АФІНАХ

Ранньогрецька тиранія, до якої відноситься і тиранія Пісістрата, з'являється в період формування давньогрецьких полісів, в політичних реаліях, коли громадяни не спромоглися досягти взаєморозуміння і консенсусу. В основних своїх проявах вона спрямовувалась на: «задоволення глибинної егоїстичної ірраціональної погорди, аристократичної надособистості, яка й спонукала її шукати одноособової влади; на вирішення насильницьки-ми методами проблем, що об'єктивно поставали перед ще незрілим і нездатним на застосування примусу полісом (втому числі – на приборкання смуту, надмірної активності аристократичних лідерів і суспільно-політичних груп, взагалі – на подолання спротиву процесам утвердження полісних порядків)» [78, с. 155].

Термін «тиран» виник на позначення явища, відмінного від звичайної царської влади, хоч і спорідненого з нею. У грецькій літературі того часу визначення цього поняття відсутнє, і нам доводиться відновлювати його зміст за розрізненими фрагментами та згадками у різних авторів. Для нас важливо зрозуміти, як сприймали тиранію її сучасники до приходу до влади Пісістрата, хоча встановити це дуже важко, якщо взагалі можливо. Джерела того часу дуже скупі і нечисленні, а пізніша антична традиція в даному питанні спирається на тенденційну негативну оцінку тиранії, вироблену в аристократичному середовищі VI ст. до н. е., в подальшому розвинену демократичною ідеологією в V ст. до н. е. [98, р. 83]

Слово «тиран» відсутнє у табличках лінійного письма В на відміну від слів анакт (wa-na-ka) та басилевс (qwa-si-re-u). У поемах Гомера воно також відсутнє. Однак у гомерівському гімні до Ареса в рядку 5 зустрічається така характеристика цього божества: «грізний тиран для ворогів» [10, с. 109], але цей гімн вважається пізнішим і таким, що не належить Гомеру [76, с. 25]. У творах Гесіода слово тиран відсутнє, його немає і у фрагментах Гесіода та

псевдо-Гесіода, як і в кікличних поемах [76, с. 25]. Згідно повідомлення софіста Гіппія з Еліди (бл. 460 – бл. 400 рр. до н.е.), чий авторитет визнається як давніми, так і сучасними авторами, слово тиран стало поширеним у греків лише з часів Архілоха: «Щось дивне сталося з післягомерівськими поетами, які царів, які загинули до троянської війни, називають тиранами: адже це слово поширилось в еллінів доволі пізно, в часи Архілоха. Принаймні, Гомер Ехета – найбільш беззаконного з усіх людей – називає царем, а не тираном: «До злого Ехета царя, всіх людей винищу я» [цит. за: 88, с. 107].

Отже, до 450-425 рр. до н.е. не існувало ні усної, ні письмової традиції, що дозволяє припустити, що слово «тиран» було у вжитку раніше, ніж час Архілоха, яке не завжди визначається однаково: або як перша половина VII ст.в. до н. е., або як середина VII ст. до н.е. [53, с. 49]

Поет називає тираном лідійського царя Гігеса і каже, що він не заздрить йому, хоча той має багато золота. Архілох гордо заявляє, що він зовсім не хотів би стати тираном [6, с. 221]. Дещо зухвалий, гордовитий тон Архілоха надає його словам полемічного відтінку: він як завжди протиставляє себе всім іншим і кидає виклик громадській думці. Звідси випливає, що багато його сучасників, з якими він полемізує, якраз, навпаки, заздрять Гігесу і хочуть стати тиранами.

Цей фрагмент зазвичай розуміється в такий спосіб: поет послідовно перераховує те, до чого висловлює свою зневагу, – «багатство Гігеса», «діяння богів», «могутня тиранія» – тобто все те, чого прагнуть інші, але що для багатьох залишається недосяжним; при цьому вираз τιραννίς не має однозначної прив'язки до Гігеса [62, с. 19]. Лише з повідомлення Евфоріона Халкідського (III ст. до н.е.) ми дізнаємося, що «Гігес вперше став називатися тираном» [цит. за: 76, с. 26]. Отже, Гігес Лідійський визнається тією людиною, правління якої обумовило появу слова τύραννος (тиран) в грецькій мові [62, с. 19].

Таким чином, тиранія в Архілоха – гідна мета для багатьох людей, які прагнуть слави, це завидне становище і багатство. Подібне ставлення до

тиранії простежується і в у творчості Семоніда Аморгоського, який жив наприкінці VII ст. до н. е. В його уявленні тиранія пов'язана насамперед з великим багатством. У своєму знаменитому сатиричному вірші про жінок він писав, що тільки тиран або багатій здатний утримувати дружину прекрасної зовнішності, яка абсолютно нічого не бажає робити в будинку і піклується тільки про свою красу. як ця дружина, «щоб тішитись такою непотрібною мішурою» [25, с. 123].

Коротше кажучи, у найдавніших літературних джерелах тиранія постає як гідне заздрості найвище досягнення людини, що дає їй славу, багатство та владу. Зрозуміти, що то була за влада, нам допомагає згадка Архілоха про Гігеса. У 685 р. до н. е. цей Гігес силою скинув у Лідії правлячого царя Кандавла і захопив його трон [96, с. 154]. Це був не поодинокий випадок такого роду: через деякий час, в 656 р. до н. е., Псамметіх за допомогою грецьких найманців захопив владу в Єгипті. Незабаром їх приклад наслідували греки і першим грецьким тираном став Кіпсел у Коринфі, який у 655 р. до н. е. за допомогою гоплітів скинув владу знатного роду Бакхіадів і став єдиновладним правителем у своєму місті. Згодом і в інших грецьких містах до влади почали приходити тирані [93, с. 158]. Схоже, всі вони певною мірою орієнтувалися на східні зразки і діяли за прикладом Гігеса і Псамметіха. Про це говорить і той факт, що онук Кіпсела, останній тиран Корінфа, носив ім'я Псамметіха [5, с. 162]. Головна ознака, що дозволяє об'єднувати в одну групу східних та грецьких тиранів, полягає в тому, що всі вони прийшли до влади за допомогою військової сили. Тому вчені визначають тиранію як такого роду монархію, яка має східне походження і спирається на силу зброї [63, с. 112].

Відзначаючи важливість військового фактору, варто відзначити, що він все ж таки не був найголовніший у явищі тиранії. Неважко помітити, що на Стародавньому Сході вирішальне значення в утвердженні влади самозваних правителів відігравала не так армія, як релігійна легітимація. Геродот розповідає, що коли Гігес прийшов до влади, народ повстав проти нього і

взявся за зброю, і тільки коли дельфійський оракул офіційно благословив владу нового царя, народ склав зброю і визнав її [9, с. 17]. Як бачимо, офіційно Гігеса царем зробило не військо, а божественна воля. Стародавній Схід дає ще цілу низку прикладів такого роду: асирійський цар Саргон II спочатку був просто військовим командиром, але вважалось, що він захопив владу, підкоряючись волі царя богів. Перський цар Кір утвердився у Вавилонії, скинувши вавилонського царя Набоніда за підтримки жерців верховного бога Мардука [63, с. 112]. Перелік прикладів можна було б продовжити, але вже зі сказаного очевидно, що давньосхідні монархи, які прийшли до влади шляхом перевороту, легітимували своє становище божественною волею і уявляли себе божественними обранцями. В результаті на Близькому Сході склалися два типи правителів: одні успадковували владу від батьків, а інші отримували її в дар від богів. Різниця між ними майже така сама, як між царем і тираном у греків [57, с. 88].

Зрозуміло, що правителі, які отримали владу згори, були харизматичними особистостями, улюбленцями богів, і вся їхня влада була наділена особливою харизмою. Для їхніх релігійних сучасників було все одно, як їх новий монарх прийшов до влади, з військом чи без нього, – головне для них було те, що він був обранцем богів, а той факт, що став царем, служив тому підтвердженням. Відзначимо, що харизма становила саму істоту царської влади як такої і служила її ідеологічною основою. Більше того, сама ідея монархії постала з уявлень про право харизматичного вождя на владу. Проблема саме в тому і полягала, що такі вожді могли іноді з'являтися і поза правлячою династією. Їхня поява означала, що офіційний правитель втратив харизму і що божественне благословення перейшло на нового обранця. Ці уявлення були добре знайомі і гомерівським грекам [34, с. 132]. Отже, як східні, так і грецькі тирані легітимувалися як наділені особливою харизмою улюбленців богів. Різниця полягала в тому, що східні тирані скидали царів і самі ставали законними царями, а грецькі тирані скидали не царів, а існуючий державний лад, заснований на заміщенні посад.

Тому слово «тиран» для них не було ні титулом, ні посадою, а просто неофіційною назвою. Як показують дослідження, самі себе тирані часто називали басилеями, тобто царями [63, с. 112], і намагалися уявити себе продовжувачами справи гомерівських басилеїв. Легітимація грецьких тиранів спиралася на їхню божественну харизму і на те, що вони подавали себе як відновників давньої царської влади. У результаті грецькі тирані, так само, як їхні східні «колеги», першорядне значення надавали своїй легітимації, без якої ніякі військові загони не могли б утримати їх при владі. Це добре видно на прикладі Кілона: йому не допоміг озброєний загін воїнів і він програв лише тому, що народ, з низки причин, не визнав його владу [72, с. 9]. Тому зводити все лише до насильства та зброї, не варто. Необхідно завжди брати до уваги ідеологічний чинник, тобто світогляд людей тієї епохи, без чого будь-яка інтерпретація будь-якого історичного явища, а в даному випадку тиранії, виявиться однобокою.

З кінця VII ст. до н. е. у Греції з'являється вже й негативна оцінка тиранії із боку окремих аристократичних поетів. Першим у цьому ряду стоїть Алкей із Мітілені. Він критикує тиранів, які правлять у його місті, – Мірсіла і Піттака [1, с. 46]. Ненависть Алкея можна зрозуміти: тирані були його політичними супротивниками, а він програв у боротьбі і був змушений вирушити у вигнання. Він відображав думку лише однієї вузької групи осіб, тоді як, за його словами, весь мітіленський народ доброю волею зробив Піттака тираном [77, с. 75]. Отже, думка більшості в Мітілені була на користь тиранії.

У VI ст. до н. е. проти тиранії виступав і Феогнід Мегарський, але і він також опинився серед тих, хто програв політичну боротьбу. Він головне зло бачив у тому, що владою заволоділи «дурні», якими керує прагнення наживи. У них з'являються свої вожді, які прагнуть тиранії і сповнені жадібності і зухвалості. Феогнід впевнений, що саме пересичення, жадібність і зухвалість гублять місто і породжують тиранію [30, с. 122]. Тому він називає тирана «пожирачем народу». Таким чином, Феогнід представляє таку ж тенденційну

точку зору, що й Алкей. Він бачить у тиранії лише егоїзм, зухвалість і прагнення наживи [98, р. 97]. Таке ставлення Феогніда викликане тим, що тиранія очолила рух «поганих» і відповідала їх устремлінням, але це суперечило аристократичній етиці поета [73, с. 153]. Справді, якщо, як каже Аристотель, тирані виступали проти влади знатних і багатих [5, с. 138] і обіцяли задовольнити економічні вимоги народу, то такий аристократ-традиціоналіст, як Феогнід, мав сприймати це як жадібність та зухвалість [50, с. 56].

Особливий випадок являє собою Солон. Його негативне відношення до тиранії було зумовлене не становими упередженнями, а перш за все його новою концепцією законтворчості і справедливості. Своє покликання він бачив у тому, щоб стримувати ворогуючі сторони і не дати жодній перемогти іншу. У своїх віршах він стверджує, що хтось інший на його місці, взявши владу, не стримав би народ і «зняв би масло, збивши молоко» [26, с. 245], тобто урвав би собі куш. Солон хотів цим сказати, що інший на його місці скористався б ситуацією і, ставши на бік народу, захопив би тиранічну владу і отримав би вигоду для себе. Звідси видно, що для того, щоб здобути тиранічну владу, потрібно було стати на бік народу. Саме народ і чекав від Солон тиранії: поет каже, що багато хто сподівався при ньому награвувати і розбагатіти. Грабувати могли б, звісно, лише аристократів та багатих нуворишів: це й було б «переділом землі». Але Солон не хотів допустити цього і тому не виправдав очікувань натовпу. Він заявив, що йому не до вподоби «силою правити тиранії, як і в пажитях рідних дати худим і благородним рівну частку мати» [90, с. 24]. Свою відмову від тиранії Солон пояснював ще й тим, що не хотів заплямувати своє ім'я ганьбою [75, с. 15]. Очевидно, такою ганьбою він вважав піти на поводу у «дурних» і заслужити типове для тиранів звинувачення в користі. Коли ж до влади прийшов Пісістрат, Солон назвав його владу рабством для народу. Таким чином, неприйняття тиранії у Солон було обумовлено двома чинниками: його політичною концепцією громадянського суспільства та небажанням

заплямувати свою аристократичну честь зв'язком із «поганими». Саме поняття тиранії немає у нього однозначно негативного значення і вживається як синонім до слова *μοναρχία* («монархія») [105, с. 33]. Говорячи про відношення афінян до тиранії, варто вернути увагу на два літературні свідчення, смисловий зв'язок між якими досі залишався непоміченим. Один із них – це початок вірша Солона, в якому він передає слова тих, хто дорікав йому за відмову від тиранії:

Ні, ні досвідченим, ні мудрим, не був ніколи Солон:

Божество йому давало багато благ, та він не взяв,

Радіючи, що невід закинув, та витягти його не зміг,

Затуманився розум його, він мужності своєї позбувся [27, с. 134].

Про те, що мова в даному фрагменті йде саме про тиранію, як з прямого вживання дієслова *τροπῶννυβείν* через декілька рядків, так і з одного непрямого натяку, а саме метафори з закиданням невода [87, с. 91].

Іншим свідченням є наведений Геродотом текст пророцтва, яке отримав Пісістрат перед битвою при Паллені під час свого останнього приходу до влади. За свідченням Геродота, перед Пісістратом постав тоді провісник Амфіліт і з божественного навіювання прорік йому у віршах наступне пророцтво:

«Кинуто невід у море, розтягнуто сіті для ловлі,

В невід стрибають тунці при ярому місячнім світлі» [9, с. 30].

Обидва тексти хронологічно віддалені один від одного, формально ніяк між собою не пов'язані, не включені в жодні теоретичні спекуляції і тому можуть бути визнані автентичними та незалежними один від одного. Немає підстав підозрювати Геродота у фальсифікації, тим більше захоплення Пісістратидів пророцтвами добре відоме [65, с. 349]. Очевидно, Геродот цитував одну таку збірку оракулів, що була в ужитку серед афінських тиранів. Для нас наведені тексти цікаві тим, що в обох міститься та сама поетична модель тиранічної влади. Саме отримання цієї влади представляється як багатий улов щасливого рибалки, тобто як дар, вручений безпосередньо

божеством. Потрібно лише трохи вправності та мужності, щоб цей улов витягти і заволодіти ним. Отже, захоплення тиранічної влади є великою удачею людини, якій покровительствує божество. Тут немає й тіні негативного ставлення до тиранії, якраз навпаки – вона сприймається як достойна заздрості доля щасливчика. Зрозуміло, що при такому сприйнятті тиранії багатьом сучасникам могло здаватися, ніби у Солона «помутився розум», оскільки він не скористався щасливою можливістю, яку йому дарувала сама доля. Очевидно, що цей стереотип тиранічної влади існував в Афінах досить довгий час, принаймні від архонтства Солона (594 до н. е.) і до приходу до влади Пісістрата (приблизно 560 р. до н. е.). Швидше за все, він був вироблений задовго до Солона [94, с. 16].

Як би там не було, можна констатувати позитивне ставлення до тиранії в архаїчних Афінах. Тому не дивно, що в Аттиці час від часу знаходилися «рибалки», які бажали отримати заповітний «улов». Двом не пощастило, а Солон сам відмовився від такого «улову». Проте досвід невдач мав певну цінність: вони розвідали можливі шляхи тиранії. Кілон обрав харизматичний шлях, а Дамасій політичний, тобто один стартував від ідеї своєї богообраності, а інший – з посади архонта. З усією очевидністю тепер вимальовувався третій шлях – поєднання харизми та політики. Його якраз і обрав Пісістрат. Головні передумови для цього вже були: афіняни переважно позитивно відносились до самої ідеї тиранічної влади і були готові прийняти її. Вони вимагали її спочатку від Солона, а тепер вичікували, хто з лідерів трьох партій переможе і стане тираном в Афінах. Найбільше шансів мав Пісістрат як лідер найчисленнішої «народної» партії [93, с. 156].

Грецькі джерела називають Пісістрата першим тираном в Афінах [9, с. 28; 3, с. 22; 23, с. 112]. Пісістрат, син Гіппократа, народився в Афінах наприкінці VII ст. до н.е. З деякою умовністю за приблизну дату його народження зазвичай приймають 602 р. до н. е. [82, с. 177] За своїм походженням Пісістрат належав до самої верхівки афінської аристократичної еліти. Його далекими предками, згідно з міфолого-генеалогічною традицією,

були ті самі іммігранти з царського роду Нелеїдів, які переселилися в Аттику з мессенського Пілоса в період дорійської навали і дали початок цілій низці знатних родів, у тому числі Кодридам – Медонтідам. Тим героєм, від якого сім'я майбутнього тирана безпосередньо виводила своє походження (і на честь якого він сам був названий), був Пісістрат, старший син уславленого Гомером Нестора [9, с. 245].

Плутарх повідомляє, що мати Пісістрата була двоюрідною сестрою матері Солона [23, с. 92]. Щоправда, ми не знаємо, до якого роду належала мати Солона, однак якщо слідувати ustalеній традиції, що Пісістрат також був Кодридом, то, відповідно, або батько Солона (предком якого був Кодр [23, с. 92]) одружився з далекою родичкою з цього ж роду – і тоді Пісістрат був Кодридом по лінії матері, або ж Кодридом був батько Пісістрата, і тоді Пісістрат і Солон були родичами і по батьку (Кодриди) і по матері (кузини). Встановити цей факт достеменно ми не в змозі, однак нам достатньо, що традиція вважала Пісістрата нащадком Кодра [62 а, с. 183].

Перш ніж прийти до влади, Пісістрат пройшов довгий і складний шлях. Його політичними опонентами були Лікурґ із роду Етеобутаїдів, який очолював мешканців рівнини, представників традиційної земельної аристократії та Мегакл із роду Алкмеонідів – лідер жителів прибережної зони, представників «нових людей». Сам Пісістрат був із роду Нелеїдів і очолював найбільш населення гірської частини країни [9, с. 28]. Таким чином, були сформовані три «політичні угруповання» [55, с. 94], які носили назви по місцевості, де люди, які входили до їх складу, обробляли землю: педіаки (педієї), паралії та діакрії [3, с. 22]. Педієї – жителі «рівнини», найродючішої частини Аттики, крайня аристократична партія, що складалася з багатих землевласників-евпатридів і прагнула до реакції, знищення того, що зроблено було Солоном, і відновлення старого, досолонівського порядку. На чолі педієїв стояв Лікурґ. Парали чи паралії – жителі «берегової смуги», партія поміркованих, прихильників «середньої поліції», тобто ймовірно – устрою, запровадженого Солоном. Складалася вона переважно з торговців та

ремісників, представників не стільки землевласницької та родової знаті, скільки рухомості, хоча у її складі були й землероби [36, с. 98]. Вождем параліїв був Мегакл, з роду Алкмеонідів, зять сікіонського тирана Клісфена. Нарешті, третя партія – діакріїв, яка зосереджувалась головним чином у бідній, малородючій, гористій частині Аттики. Вона складалася з фетів, дрібних селян і пастухів, поденників і наймитів. До неї приєдналися також ті, хто внаслідок Солонової сисахфії втратив отримання боргів і збіднів, і нечистокровні афіняни, які побоювалися виключення з числа громадян. Це була партія найбільш демократична, радикальна, налатована проти багатих, незадоволена Солоновими реформами, яка мріяла про докорінний переворот, переділ землі тощо [3, с. 22].

Перед нами очевидний анахронізм. У VI ст. до н.е. політична ідеологія ще не могла знаходитись на такому рівні, щоб породити розкол полісного соціум на ґрунті абстрактних понять. Не кажучи вже про те, що прихильників демократії в принципі не могло бути тоді в Афінах, оскільки ніхто ще не знав, що це таке, та й такого слова в лексиконі поки не з'явилося. Стагірит допускає і ще одну недбалість: веде розповідь таким чином, начебто всі три угруповання з'явилися одночасно, тоді як Геродот писав, що діакрії (гіперакрії) Пісістрата – пізніше політичне угруповання, ніж педієї і паралії. Ще далі йде від істини Плутарх [23, с. 99]. Він, повторюючи положення Арістотеля про політичні «платформи» трьох угруповань, ще й відносить їхнє походження (всіх трьох!) до досолонівського часу. Це навряд чи може відповідати дійсності і скоріше є домислом біографа (більш авторитетні автори про настільки раннє походження угруповань не пишуть) [82, с. 184].

У боротьбі за владу кожен із політиків вдавався до тих чи інших засобів пропаганди. Безсумнівно, основну підтримку кожному з лідерів надавали гетерії [92, с. 290], проте цього було недостатньо, оскільки ці угруповання не мали належного впливу на громадську думку [70, с. 32]. Лікурґ, будучи представником традиційної родової знаті, мав відношення до важливих релігійних культів, оскільки Етеобутади були «спадковими жерцями Афіни і

Посейдона в Ерехтейоні» [55, с. 116]. У релігійному афінському суспільстві VI ст. до н.е., в якому вшановувались давні державні культу цей факт мав важливе значення, особливо «під час виборів відповідальних посадових осіб» [55, с. 116]. Тому Лікургові не було необхідності шукати додаткові джерела підтримки своєї політичної діяльності, у нього було до цього моменту все і почесне походження, і засоби, і сприяння жерців стародавнього релігійного культу [44, с. 25].

Мегакл, який належав до роду Алкмеонідів, був у менш виграшному становищі, оскільки його земельні володіння були великі, і над ним тяжіла «Кілонова скверна», через яку представників цього роду було відправлено у вигнання. Для того щоб виправити ситуацію, що склалася на свою користь, політик одружився з донькою сікіонського тирана Клісфена, і успішно проявив себе в «Священній війні». З джерел відомо, що Алкмеоніди під час своїх вигнань різними способами змогли накопичити пристойні статки [9, с. 293], що дозволило їх вивести в ранг «нової аристократії», тому їх рід отримав підтримку у «нових людей» [92, с. 292-293].

Статус Пісістрата спирався на два фактори: шляхетне походження та військові успіхи майбутнього тирана. Вже за народженням Пісістрат був найбільш підходящою постаттю для тиранічної влади: він походив з роду древніх афінських царів Кодридів і був родичем Солона [9, с. 245; 23, с. 92; 12, с. 70]. Як спадкоємець древніх царів він мав виняткову харизму свого роду і по праву спадщини міг претендувати на одноосібну владу. Для людей, які мислили традиційними категоріями, цього було достатньо, щоби визнати його владу законною. Це підтверджує текст фальшивого листа Пісістрата до Солона, який наводить Діоген Лаертський. У ньому Пісістрат виправдовує своє захоплення тиранічної влади і мотивує це тим, що він як нащадок Кодра має повне право на неї і що він тільки повернув собі те, що «афіняни обіцяли віддавати Кодру, але не дотрималися обіцянок. Далі Пісістрат стверджує, що він править виключно в рамках древньої царської влади і не користується надміру «ні званням, ні почестями, а тільки тим, що здавна належало царям»

[12, с. 70]. Таким чином, у цьому листі містяться дві дуже важливі тези – про законність влади Пісістрата з права спадщини і про те, що його тиранія є лише відновленням древньої царської влади. Сам лист, мабуть, є пізнішою риторичною вправою [43, с. 51], проте, хто б не був його автором, у ньому представлений погляд на владу Пісістрата з погляду самої античної людини. Той факт, що людина, яка написала цього листа, жила через багато років після Пісістрата, ще раз демонструє, наскільки живучими були традиційні уявлення про царську владу і харизму тирана і що вони надовго пережили самого Пісістрата. Для невідомого автора це могло вже бути пережитком минулого, але для афінян VI ст. до н.е. це був образ їхніх думок [93, с. 157].

Крім приналежності до царського роду, походження Пісістрата було відзначено ще й «божественним чудом». Геродот розповідає про це таку легенду. Якось батько Пісістрата, Гіппократ, ще до народження сина, перебував в Олімпії під час спортивних змагань. Коли він здійснював обряд жертвоприношення, сталося дивовижне явище: казани з жертвним м'ясом раптом спалахнули самі собою, без жодного вогню. Присутній спартанець Хілон порадив Гіппократу утриматися від народження дітей. Гіппократ, звичайно, не послухався поради і через якийсь час у нього народився син Пісістрат [9, с. 28]. Отже, Пісістрату від народження була призначена славна доля [115, р. 96]. Знак, що передував його народженню, сповістив про його божественне обрання. За волею богів Пісістрат мав стати великим тираном, і це підтвердив оракул, який він отримав перед битвою при Паллені. Важко сказати, коли виникла ця легенда, але її призначення зрозуміле: вона мала нести в маси ідею богообраності афінського тирана [105, р. 179].

Військову славу Пісістрат набув собі під час чергової війни з Мегарами, під час якої йому вдалося захопити важливу для афінян гавань Нісею [9, с. 28; 3, с. 23; 23, с. 96]. Датування цієї війни дуже проблематичне, особливо через плутанину, внесену Плутархом, який подвиги Пісістрата приписав до війни Солоні за Саламін [23, с. 96]. Через надто юний вік Пісістрат не міг брати участі в тій війні і тому більшість дослідників сходиться на тому, що була ще

інша війна, під час якої Пісістрат завоював Нісею, і що вона могла мати місце десь між 565 і 560 р. до н. е. [102, s. 199] Щоправда, це завоювання виявилось для афінян лише тимчасовим: згодом Нісею довелося повернути і, швидше за все, вже дуже скоро. Очевидно, це сталося тоді, коли суперечка між Афінами та Мегарами була винесена на третейський суд Спарти. Саламін цим арбітражем було визнано афінською землею, але Нісею мегаряни мали більше прав. Тим не менш, ефектна операція Пісістрата залишилася в пам'яті афінян [82, с. 182].

Захоплення Нісеї і закінчення війни з Мегарами, що послідувало за ним, не піддаються точному датуванню. З найбільшою впевненістю можна стверджувати, що обидві події відносяться до 60-х років VI ст. до н.е. Пісістрат, відзначившись як полководець, був ще загальною молодим чоловіком (тридцяти з невеликим років), перебуваючи на початку своєї політичної кар'єри [82, с. 182]. Очолюючи військову кампанію, він мав обіймати магістратуру архонта-полемарха. Щоправда, Геродот говорить про посаду стратега, але це анахронізм: стратегів Афінах першої половини VI в. до н.е. ще не було [82, с. 182]. Звернемо увагу і на те, як переплелася доля Пісістрата з долею його старшого сучасника та родича Солон. Обидва виявилися найтіснішим чином залученими до мегарських справ. Пізніша традиція навіть робить їх безпосередніми соратниками [23, с. 96], хоча це неможливо: коли Солон відвойовував Саламін, Пісістрат був ще дитиною, а коли Пісістрат, у свою чергу, командував афінським ополченням, Солон будучи вже похилого віку, був здатний діяти вже тільки на дипломатичній, а не на військовій ниві [82, с. 182]. До речі, виникає навіть колізія. У афінян у пам'яті мала відклатися така картина: Пісістрат, здійснивши геройські подвиги, здобув Нісею, а Солон, представляючи поліс на арбітражі, її віддав. І це не могло не сприяти тому, що популярність першого зростала, а другого знижувалася [82, с. 182].

Геродот повідомляє, що Пісістрат був полководцем у цій війні і прославився ще іншими чудовими подвигами [9, с. 28]. Приклади деяких

грецьких тиранів показують, що посада воєначальника часто служила для них трампліном для захоплення влади, а також їх офіційним статусом [64, с. 153]. Це якнайкраще відповідало моделі древньої царської влади, адже легендарні царі минулого були насамперед славетними воїнами та воєначальниками. Тирани ж, будучи полководцями, цілком уподібнювалися їм у сенсі і, захопивши владу, самі ставали такими царями, воскрешаючи до життя епічну модель царської влади. На зв'язок грецьких тиранів з військовим керівництвом вказував і Арістотель: він писав, що у давнину (тобто в епоху архаїки) народні вожді були зазвичай полководцями і завдяки цьому швидко ставали тиранами [5, с. 139]. Тому Пісістрат завдяки своєму походженню та блискучим полководницьким успіхам був уже майже готовим царем-тираном. Йому залишалося тільки зробити вирішальний крок, щоби взяти владу в свої руки.

Джерела повідомляють, що одного разу Пісістрат, поранивши себе, в'їхав на возі на ринкову площу і під приводом, ніби він зазнав нападу своїх політичних супротивників, які замишляли вбити його, просив народ дати йому охорону. Народ був обурений тим, що сталося, і тут же надав Пісістрату загін, озброєний кийками. Тоді з цим загоном Пісістрат повстав і захопив Акрополь. Так в Афінах встановилася тиранія [9, с. 28; 3, с. 22; 23, с. 112]. Серед перипетій, що супроводжували прихід Пісістрата до влади, деякі особливо привертають нашу увагу. З одного боку, Пісістрат виступає у джерелах як свого роду «партійний політик», лідер угруповання діакріїв. А з іншого – при найближчому розгляді виявляється, що при безпосередньому встановленні його тиранії діакрії не відіграли жодної ролі. Були використані зовсім інші механізми. Претендент на одноосібну владу апелював не до якогось окремого угруповання, а до всього демосу, – і мав успіх. Не залишає відчуття, що тираном він став, по суті, з санкції поліса, який дав йому тілоохоронців. Адже не були ж афіняни настільки наївними, щоб не здогадатися, навіщо може бути використаний такий загін, що знаходиться в безконтрольному розпорядженні однієї особи! [82, с. 187] І згодом,

оволодіваючи міською цитаделлю, Пісістрат не зустрів жодного опору. Здавалося б, чого вартувало афінянам, як за часів Кілона, зійтися з полів, взяти в облогу Акрополь і змусити узурпатора до здачі. Однак нічого подібного не сталося. Тільки про один випадок опору повідомляють джерела. Йдеться, звичайно, про Солона, який активно, але безуспішно протестував і при ухваленні рішення про виділення Пісистрату охоронців, і за безпосереднього захоплення останнім влади. Його протести залишилися, проте, «гласом волаючого в пустелі» до якого ніхто не прислухався. Пісістрат за всіма статтями переграв старого законодавця. Таким чином, встановлення тиранії в Афінах слід вважати не якоюсь прикрою випадковістю, а закономірним і навіть неминучим фактом, що відбувся згідно (а не всупереч) волі більшості громадянського колективу. Афінський поліс – «дозрів» для тиранічного режиму. А як сприйняла аристократія до приходу Пісистрата до влади? Наскільки можна судити, поки вона була ще не надто стривожена. Головні з почесних лідерів, найсерйозніші з суперників Пісістрата – і Мегакл, і Лікурґ, – залишилися в полісі, мабуть, не бачачи для себе безпосередньої небезпеки і не вважаючи боротьбу остаточно програною [82, с. 188].

Ця подія відбулась в 560 р. до н. е. В даному випадку дослідниця М. Скржинська звернула увагу на доволі цікаву деталь: «дивним чином звичайний скептицизм сучасних вчених кудись повністю зникає, коли мова йде про цю історію. Вони охоче приймають її на віру без жодного аналізу та без звичайної критики. При цьому чомусь забувається, що античні автори, які переказують цю розповідь, відбивали явно тенденційне ставлення до тиранії, характерне наступних епох, а не для часу самого Пісістрата. Вони виходили з негативного стереотипу тиранії, згідно з яким тиран обов'язково має бути користолюбцем, ошуканцем, жорстокою і взагалі поганою людиною. Тирані обов'язково мали приходити до влади або за допомогою обману, або за допомогою сили. Тому і Пісістрата треба було зробити брехуном. Звичайно, цю негативну модель вигадав не Арістотель, і навіть не Геродот, – вона досить рано склалася за афінської демократії, вороже налаштованої проти

тиранії як такої. Пізніші автори лише повторювали офіційну думку. Так само і сучасні, демократично мислячі вчені виходять зі свого негативного ставлення до будь-яких форм одноосібної влади. Психологічно це зрозуміло: на Пісістрата лягає тень похмурих диктатур ХХ ст. Проте, з погляду неупередженої історії, такий підхід неприйнятний: не можна підходити до античної історії з критеріями ХХ століття і проектувати сумний досвід нашої ери на архаїчні Афіни. Звичайно, демократія вже за своєю природою не приймає будь-які форми одноосібної влади і ставиться до них різко негативно, але це сфера ідеології, а вона не повинна заважати науковому дослідженню. Тому, якщо відкинути ідеологію і тверезо подивитися на речі, то виявиться, що Пісістрат зовсім не обов'язково мав бути ошуканцем, що він справді мав серйозних політичних супротивників і подібний інцидент із нападом насправді міг мати місце» [76, с. 88].

За античними джерелами, з правління Пісістрата в Афінах почалося сум'яття: народ з самого початку підтримав тирана, а аристократія запанікувала. Тільки старий Солон, який нещодавно повернувся зі своїх мандрівок, відкрито виступив проти Пісістрата, критикуючи афінян за їхнє потурання тирану, і навіть написав з цього приводу гнівні вірші.

Примітно, що цей епізод є тільки у пізніх авторів [3, с. 23; 23, с. 112], а в Геродота немає навіть згадки про нього. Як би там не було, вся ця історія наочно демонструє, що Пісістрат ставши тираном зі схвалення народу і навіть за його бажанням. Про це чітко сказано у вірші Солона:

«Коли біда вас спіткала, за вашою ганебною слабкістю,
То і богів звинувачувати нічого вам за неї,
Адже самі ви людей цих послали, давши їм захист,
І отримали рабство лихее за це» [28, с. 252].

Справді, вручення народному вождеві озброєного загону вже автоматично означало його утвердження на владу. Це було звичайною практикою того часу, і в інших містах тирані часто приходили до влади, отримавши від народу охорону [64, с. 157]. Арістотель навіть виділяє такі

випадки у особливий вид царської влади, який він називає або есимнетією, або виборною тиранією [5, с. 91]. Як приклад він наводить мітіленського тирана Піттака, обраного самим народом. У зв'язку з цим особливо цікаво, як Арістотель розрізняє тиранічну і царську владу: на його думку, різниця полягає в тому, що царі панують над людьми, які добровільно підпорядковуються, а тирані – над підлеглими їм проти волі; при цьому одні отримують охорону своєї влади від громадян, а інші проти громадян [5, с. 91]. Відповідно до цієї схеми Пісістрата слід вважати царем чи обраним народом тираном. У всякому разі, з усього сказаного зрозуміло, що Пісістрат прийшов до влади цілком законно, отримавши санкцію народних зборів [35, с. 67]. Власне, не на збройні сили, а саме на цю санкцію народу спиралася його влада. Озброєний дрючками загін не міг протистояти гоплітському ополченню та тримати під контролем населення. Це міг бути лише символічний загін охоронців, який мав виключно оборонний характер для захисту особисті тирана. Це стало ясно зовсім скоро, коли Пісістрат був вигнаний з країни об'єднаними силами супротивників: кийки йому нічим допомогти тут не могли. Отже, спочатку влада Пісістрата спиралася не так на насильство, але на санкцію народу [91, с. 22]. У цій історії заслуговує на увагу ще одна обставина. Наші джерела одноголосно повідомляють, що отримавши загін, Пісістрат одразу зайняв з ним Акрополь, і з цього моменту вони починають відлік правління тиранії [9, с. 28; 23, с. 99]. Це означає, що захоплення Акрополя автоматично прирівнювалося до захоплення влади. Деякі сучасні вчені заперечують це і вигадують різні пояснення. Вони стверджують, наприклад, що Пісістрат, захопивши Акрополь, хотів продемонструвати свою перевагу чи залякати противників. Щоправда, незрозуміло, навіщо захоплювати Акрополь, щоб залякати когось чи показати силу? Для цього потрібний не Акрополь, а особиста гвардія та рішучі заходи проти конкурентів. Тут не треба нічого винаходити, а потрібно просто врахувати специфіку мислення тогочасних людей.

Пісістрат, як і Кілон, був харизматичним лідером і його харизма теж спиралася на стару релігійну традицію. Тому і владу захопив харизматично, як і Кілон, шляхом захоплення Акрополя. Тільки на відміну від Кілона він зробив це вже легально, з дозволу народу. Будучи нащадком древніх царів, Пісістрат влаштував собі резиденцію тому місці, де колись був палац мікенських монархів. Він став господарем пританею та главою державного культу, і це відразу надало його владі сакрального характеру [93, с. 163].

Однак тирану не вдалося довго утримати владу у своїх руках, його противники, Мегакл і Лікурґ, об'єднали свої зусилля для того, щоб скинути свого політичного опонента. В результаті Пісістрат усамітнівся у своєму родовому маєтку в Бравроне. Через якийсь час коаліція Мегакла і Лікурґа розвалилася, боротьба між ними спалахнула з новою силою. У зв'язку з цим Мегакл вступив в перемовини з Пісістратом, уклав з ним угоду, за якою Пісістрат зобов'язується взяти одружитись з донькою глави роду Алкмеонідів Кесьрою, а Мегакл, у свою чергу, зобов'язувався сприяти його поверненню до влади. Другий прихід до влади супроводжувався своєрідною театралізованою виставою. Майбутній тиран в'їхав у місто на колісниці у супроводі жінки, переодягненої на богиню Афіну, таким чином сама покровительниця міста повернула Пісістрата на Акрополь [9, с. 29; 3, с. 22]. Самі античні автори говорили про цю історію не без іронії і при цьому згадували простодушних афінян, які сприйняли все, що перед ними відбувалося всерйоз.

На думку А. Горохової, на цей крок Пісістрат пішов виключно з ідейних міркувань, оскільки дана сцена швидше була символом легітимації влади майбутнього тирана, оскільки він асоціював себе з великим грецьким героєм Гераклом, якому покровительствувала Афіна [44, с. 26]. «Характерно, що в ці ж роки сюжет «Афіна і Геракл на колісниці» стає популярним і в аттичному вазопісі» [82, с. 190]. Таким чином, дана «вистава» була не просто ще одним засобом релігійно-політичної пропаганди Пісістрата, але й успішним заходом, що змусив жителів поліса ставитися до політики з особистим

піететом. За великим рахунком тирана в афінському суспільстві сприймали саме як героя. «У грецькому розумінні слова, герой – це істота сакральна, надлюдської природи» [82, с. 163].

Однак, після такого, здавалося б, тріумфального повернення до влади, Пісістрату, не вдалося довго її утримати. Пісістрат не хотів мати від доньки Мегакла дітей, «бо у нього були вже дорослі діти, а рід Алкмеонідів, до якого належав Мегакл, як вважали, був вражений прокляттям», – пояснює Геродот [9, с. 29]. Далі він пише: «... Мегакл розлютився через те, що Пісістрат так його образив. У гніві він знову примирився зі своїми колишніми прихильниками» [9, с. 29]. Після чого Пісістрат вдруге був вигнаний з Афін. Зауваження про примирення говорить про те, що Мегакл, можливо, порвав відносини зі своїми прихильниками, коли вступив у союз із Пісістратом.

Таким чином, ми бачимо з обох сторін не принципові позиції, а гарне вміння користуватися ситуацією, що склалася у своїх цілях: Пісістрат для захоплення влади використовує тілоохоронців, примиряється зі своїми противниками для повернення в Афін, використовує релігійний обряд для створення потрібного настрою в народі. Мегакл, зі свого боку, укладає з Пісістратом угоду, щоб перемогти сильнішого на той момент суперника; його союз з тираном розпався з суто особистих причин [41, с. 52].

Суперники Пісістрата, оформили його вигнання як певну юридичну процедуру, на кшталт пізнішого остракізму. В усякому разі, на афінській Агорі археологами знайдено найцікавішу пам'ятку – граффіто на уламку глиняної посудини, абсолютно аналогічне пізнішим афінським остраконам, але за формою літер явно відноситься до архаїчної доби і, що найголовніше, ім'я Пісістрата (написане з помилками). Дана знахідка викликала жваві дискусії в наукових колах. Її відносили то до Пісістрата – архонта 669/668 р. до н.е., предка тирана (на користь такої атрибуції, втім, немає жодних аргументів), то, навпаки, до онука тирана Пісістрата Молодшого, який нібито жив у Афінах на початку V ст. до н.е. і піддавався загрози остракізму (а це

припущення виглядає і зовсім неймовірним). Швидше за все Пісістрат, який згадується на остраконі, ідентичний саме тирану VI ст. до н.е. [82, с. 192]

Перебування у вигнанні зайняло в Пісістрата довгі десять років. Цього разу політик розгорнув ґрунтовну підготовку свого повернення [121, р. 53]. Ми зустрічаємо його то неподалік Аттики, в місті Еретрія на Евбеї, то на північному узбережжі Егейського моря, де він власними силами (мабуть, з ним пішло у вигнання декілька прихильників) здійснював колонізаційні акції, освоюючи території, багаті на родовища срібла. І справді, якщо опальний тиран бажав реваншу, найбільше йому тепер були необхідні матеріальні кошти, щоб наwerbувати контингент воїнів-найманців. І ще він, звичайно, потребував вірних друзів. Такі в нього теж знайшлися, очевидно, через міжполісну аристократичну солідарність. Коли на одинадцятий рік вигнання тиран відчув, що він в силах (а, можливо, й має право, якщо припустити, що його дійсно видалили з поліса на десять років) знову спробувати досягти успіху і почав з Еретрії готувати вторгнення на територію Аттики, у його розпорядженні були чималі сили: серед тих, хто взявся підтримати його претензії на владу, ми виявляємо і фіванців, і еретрійців, і аргів'ян, і (спеціально обговорюють джерела) аристократа Наксоса Лігдаміда. Цей строкатий, «міжнародний» загін, що складався частиною з найманців, частиною добровольців, в 546 р. до н. е. висадився в районі Марафона [9, с. 29-30]. Вибір саме цього місця як плацдарму цілком зрозумілий: не кажучи вже про те, що східний берег Аттики був ближче до Евбеї, звідки вирушив Пісістрат, не слід забувати про належність Марафона до Діакрії, тобт, до того регіону, де позиції Пісістрата завжди були особливо сильні. Можна припустити, що жителі Діакрії давно вже чекали свого лідера і зустріли його з радістю [82, с. 193].

Пісістрат пробув у Марафоні якийсь час, зміцнюючи свої позиції. Сили його зростали, до нього стікалися прихильники з усієї території полісу, а його противники в самих Афінах виявляли дивну пасивність. Очевидно, то була невпевненість у власному успіху і навіть розгубленість: масі пересічних

громадян під час аристократичного правління було не менш (якщо не більше) важко, ніж при тиранії. До того ж, якщо припустити, що Пісістрат мав тепер законне право на повернення, це мало ще сильніше підживити становище тих, хто протидіяв йому. Тільки тоді, коли до Афін дійшла звістка про те, що Пісістрат рушив з Марафону на місто, назустріч йому виступило полісне ополчення. Зустріч двох військ відбулася біля містечка Палленіда, де знаходилося святилище Афін (не виключено, що і це місце для битви тиран вибрав навмисно: адже ще з часів його попереднього повернення вважалося, що Афіна особливо ним опікується). У битві Пісістрат переміг з дивовижною легкістю, практично відразу звернувши змусвши вора рятуватися втечею. Джерела оповідають у зв'язку з битвою і про чергову хитрість, застосовану Пісістратом (він напав на ворогів, що зволікали, зненацька), і про чергове пророцтво, дане йому безпосередньо перед битвою, яке обіцяло йому перемогу (про релігійний чинник, як бачимо, засновник афінської тиранії не забував ніколи), і, нарешті, про вельми гуманну поведінку переможця, який гарантував афінянам безпеку. Так Пісістрат втретє, і тепер вже остаточно, захопив владу в афінському полісі [82, с. 194].

Вигнання, повернення, політичні інтриги – ось шлях, яким Пісістрат прийшов до встановлення своєї тиранії в Аттиці, а Алкмеоніди вирушили у вигнання. Це був конфлікт рівних за своїм становищем та походженням, причому кожен претендував на особисту першість. І якщо не Пісістрат, то тираном міг би стати Мегакл чи якийсь інший аристократ. Тиранія в цей період була породженням аристократичного середовища, а спонукальні мотиви до боротьби за владу – це те, що було характерною рисою аристократії: прагнення до першості, небажання бути переможеним, відстоювання особистих інтересів та пріоритетів. Для досягнення своїх цілей були прийнятні всі засоби: коаліції (Пісістрата – з Мегаклом, Мегакла – зі своїми колишніми прихильниками), шлюб для зміцнення особистих зв'язків та створення династії, причини релігійного характеру (нагадаємо, що Алкмеоніди після заколоту Кілона (636/632 р. до н.е.), вбили його

41

прихильників, не зважаючи на те, що вони перебували під захистом богів, вважались «проклятим», і так звана «Кілонова скверна» постійно тяжіла над ними і використовувалась в політичній боротьбі) [41, с. 52].

Цікаво, що рід Алкмеонідів не постає перед нами єдиним організмом, що керується незмінними політичними цілями та завданнями. Так, за повідомленням Геродота [9, с. 29], Алкмеоніди вирушили у вигнання, коли Пісістрат остаточно утвердився при владі в Аттіці. Вони змушені були це зробити, програвши Пісістрату, але потім, аж до вигнання тиранів, в якому вони брали активну участь, прагнули повернутися на батьківщину, що їм час від часу вдавалося. Так, у 525/24 р. до н.е., вже під час правління Пісістратидів, ми зустрічаємо ім'я Алкмеоніда Клісфена, сина Мегакла, у списку афінських архонтів-епонімів. Ймовірно, їм вдалося повернутися після смерті Пісістрата, і Клісфен на знак примирення обіймав посаду архонта. Однак після вбивства Гіппарха тиранія Гіппія посилилася, і Алкмеоніди знову вирушили у вигнання [41, с. 53].

Після поразки в битві при Ліпсидрії, коли стало зрозуміло, що самотужки вигнанцям не обійтися, Алкмеоніди вдалися до допомоги релігійного авторитету – Дельфійського оракула. Нагадаємо, що Алкмеоніди взяли на себе підряд з будівництва храму в Дельфах (старий храм згорів у 548/47 р. до н.е. [18, с. 252] і спрямували свої кошти на те, щоб схилити оракул свою сторону та використовувати його авторитет у своїх цілях. Як свідчать і Геродот [9, с. 244], і Аристотель [3, с. 27], піфія стала постійно оголошувати лакедемонянам, що запитували оракул, що треба звільнити Афіни від тиранії, що врешті-решт і призвело до спартанського вторгнення в Аттіку та вигнання Гіппія [9, с. 244; 3, с. 30].

Що ж до Пісістрата, то головним було зберегти те становище, якого він досяг. З вигнання суперників-аристократів відкритий конфлікт всередині полісу було вичерпано, і вся політика тирана тепер була спрямована на те, щоб утриматися при владі та звести до мінімуму внутрішнє протистояння, що йому, мабуть, і вдалося зробити. За словами Аристотеля, «простий народ він

намагався не дратувати під час свого правління, але завжди забезпечував мир і підтримував спокій» [3, с. 25]. Плутарх додає, що він зберіг більшу частину солових законів [23, с. 113].

Наші джерела повідомляють, що прийшовши до влади, Пісістрат насамперед подбав про свою безпеку. Геродот повідомив, що він узяв у заручники дітей своїх політичних супротивників, які не встигли втекти з країни разом з Алкмеонідами, і відправив їх на Наксос до свого друга Лігдаміда [9, с. 30]. У свою чергу, Аристотель розповідає чергову курйозну історію про те, як Пісістрат роззброїв афінян. Він, нібито зібрав народ біля підніжжя Акрополя і почав тихо говорити, а коли присутні сказали, що не чують його, він попросив їх підійти ближче. Коли вони склали зброю і підійшли ближче, люди Пісістрата за їхніми спинами непомітно підібрали зброю і замкнули її у храмі. Потім, коли люди виявили зникнення, Пісістрат заспокоїв їх, закликавши зайнятися своїми справами, і вони слухняно розійшлися по домівках [3, с. 24]. Вже сам спосіб проведення «операції» робить цю історію неймовірною: неможливо уявити, щоб так непомітно можна було зібрати важку зброю, що брязкає за спинами великої маси людей. Дивує також незвичайна покірність народу, у якого так спритно відібрали його основне надбання. Загалом, ця історія виглядає явно фантастично і більше схожа на анекдот, ніж факт. До того ж, Аристотелю суперечать інші джерела. Геродот – найдавніше джерело – взагалі нічого не знає про роззброєння народу, що дивно, адже будучи великим мисливцем до подібних історій, він неодмінно розповів би і цей анекдот, якби він був йому відомий. Фулідід стверджує, що таким чином народ роззброїв не Пісістрат, а його син Гіппій [30 а, с. 287]. Схоже, що Фулідід і Аристотель піддалися загальному у часі негативному стереотипу тиранії і перенесли на Афіни одну з типових розповідей про пізніх тиранів грецького Заходу [106, s. 41]. Зрештою, більшість учених сьогодні визнає цю історію недостовірною [92, с. 319]. Справді, не можна собі уявити, щоб у суспільстві, в якому самосвідомість і громадянський статус чоловіка визначалися наявністю у нього зброї, народ

дозволив би себе роззброїти. Навіть в VI ст. до н.е. Арістотель визнавав громадянами тільки тих, хто мав важке озброєння [5, с. 45, 76]. Це було неможливо з погляду психології людей тієї епохи, а насильно зробити щось подібне нікому не було під силу [92, с. 319]. Пісістрат користувався підтримкою народу і йому не потрібно було роззброювати його. Як свою охорону він мав при собі найманців [9, с. 30], а якби йому раптом захотілося більшої безпеки, то й у цьому випадку не треба було б забирати зброю у народу. Достатньо було б заборонити публічно носити зброю і бути з нею в народних зборах, як це вже зробив колись Харонд у Катані. Зрештою не виключено, що саме так Пісістрат і вчинив. Тоді в пам'яті наступних поколінь міг залишитися факт, що за тиранів громадяни ніде не носили з собою зброї і, щоб пояснити це, була вигадана історія про роззброєння. Всі наші джерела однастайні в тому, що Пісістрат залишив у силі всі чинні закони і нічого в них не змінював [9, с. 27; 30 а, с. 286; 3, с. 26]. Геродот пише, що він «керував містом за існуючими законами, керуючи державними справами справедливо і слушно» [9, с. 28]. Йому вторить Арістотель [3, с. 23]. Отже, якщо в дії залишилася конституція Солона, природно постає питання: яке тоді політичне підґрунтя мала влада Пісістрата і в чому вона виражалася? Дослідники справедливо зазначають, що його влада була фактичним пануванням, юридично ніяк не оформленим, і що тиран не обіймав жодної посади [48, с. 45]. Геродот повідомляє, що він спирався на своїх найманців та грошові збори як із самих Афін, так і з заснованих ним у Фракії золотих копалень [9, с. 30]. Зрозуміло, що ці кошти були достатні лише у разі визнання його з боку народу. Вони давали Пісістрату можливість перемогти всіх своїх політичних противників, але тримати у покорі цілий народ. Своє «фактичне панування» міг здійснювати лише як визнаний харизматичний лідер. Ідеологічною основою його харизматичного лідерства служили, з одного боку, релігія, з другого боку, модель древньої царської влади. На цих двох підвалинах і будувалася легітимація його статусу, що в очах рядових афінян робила його законним царем. Тому так само, як і влада гомерівських

басилеїв, його влада спиралася не на юридичні норми, а на особисту харизму, вірних прихильників, вплив та авторитет. Звідси випливає, що і свою політичну діяльність Пісістрат мав здійснювати, відповідно до моделі царської влади. Політичне мислення греків приймало тільки такий вид одноосібної влади, і не випадково Аристотель писав, що рятівний засіб для тиранії у тому, щоб зробити її схожою на царську владу [5, с. 158]. На його думку, для довговічності свого правління тиран повинен намагатися добре виконувати роль царя і здаватися державі домоправителем і опікуном [5, с. 158].

Як писав Аристотель, «...Подейкували часто, що “тиранія Пісістрата – це життя при Кроні”» [3, с. 25]. Мається на увазі порівняння з міфічним «золотим віком». Чи міг найпопулярніший афінський тиран отримати в якийсь момент – навряд чи за життя, швидше після смерті – прізвисько «Крон»? Виключати цього не можна, однак прямих свідчень у розпорядженні дослідників немає [89 а, с. 95].

Оскільки Пісістрат правив у мирний час, для нього як царя на першому плані для нього була культова сфера. Той самий Аристотель писав, що добрий тиран, щоб заслужити повагу і довіру співгромадян, повинен демонструвати особливу запопадливість у справах культу і здаватися богобоязливим [5, с. 159]. Це також відповідало давнім політичним стереотипам греків. Тому розпочнемо наш огляд саме з релігійної діяльності Пісістрата. Природно, що насамперед тиран мав подбати про культ головної богині міста, адже це вона «власноручно» привела його до влади. Тому культу Афіни він приділяв особливу увагу. В Афінах вже існувало свято Великих Панафіней на честь богині, і Пісістрат постарався надати йому якнайбільше блиску та пишності. Серед іншого він заснував і спортивні змагання на честь Афіни, що зробило це свято помітним явищем у житті Греції [5, с. 159]. Вдячний тиран цим не обмежився і побудував своїй богині-покровительці храм на Акрополі, а також зробив цілу низку інших культових посвят на її честь [59, с. 55]. Тим самим він возвеличив культ Афіни.

Особливо дбав Пісістрат про сільське населення Аттики. Загального переділу землі, про який мріяли педіеки, він не зробив; але є припущення, що за смерть і видаленням з Аттики багатьох знатних родів Пісістрат отримав можливість розпорядитися землями, які були ним конфісковані, і роздав їх дрібним землеробам, колишнім гектеморам, які таким чином стали власниками ділянок, що їх обробляли. Джерела про це не говорять, але і вони свідчать, що Пісістрат забезпечив нужденних худобою і насінням, давав їм у позику гроші на обробку землі та ін. Словом, він відкрив для сільського населення державний кредит. Робив він це, за словами Арістотеля, для того, щоб маса не скупчувалась у місті і щоб вона, користуючись помірним достатком і займаючись своїми приватними справами, не мала ні бажання, ні можливостей займатися громадськими справами; разом з тим при розвитку землеробства збільшувалися і прибутки Пісістрата, оскільки він стягував певну частку продуктів. Але Пісістрат діяв тут не тільки як хитрий і владний тиран, який бажав убезпечити себе, але і як далекоглядна державна людина; тонкий розрахунок та особиста вигода поєднувалися тут із задоволенням нагальних інтересів народу. Найкращий засіб зміцнити свою владу Пісістрат бачив у покращенні добробуту маси; він думав, що населенню, яке буде в достатку, не буде прагнути змін, до повалення його влади. У справі економічних реформ Пісістрат пішов далі шляхом, яким вступив Солон; він завершив тут те, що було розпочато Солоном; він торкнувся самого кореня зла, від якого страждала маса землеробського населення і якого не могла її радикально звільнити навіть сисахфія та інші заходи Солона. Відкривши кредит і надавши допомогу землеробам, Пісістрат усунув самі причини тяжкого становища цього і зробив для Аттики неможливим у майбутньому повторення тієї економічної кризи, яку вона пережила в кінці VII – на початку VI ст. до н.е. Добробут маси, а разом і подальше зростання демосу були ним зміцнені. За висловом відомого харківського антикознавця В. П. Бузескула, «Після Солона і Пісістрата ми більше вже не чуємо ні про землеробську кризу, ні про гектеморів та їхню сумну долю в Аттиці» [36, с. 102].

В «Афінській політії» наводиться інформація про низку заходів Пісістрата, безпосередньо спрямованих на покращення становища селянства і привели до зростання економіки [3, с. 24-25]. В цьому ж контексті слід розглядати повідомлення про створення роз'їзних суддів (так званих «суддів по демах»), які розбирали позови між селянами безпосередньо на місцях. Раніше суперечки землеробів розбиралися локальними аристократичними лідерами, що сприяло зміцненню влади цих останніх над пересічним населенням. Саме цю владу Пісістрат і хотів підірвати. Тепер функція суддів на найнижчому рівні **переходьла** з рук глав знатних родів до рук полісного інституту; робився ще один крок на шляху звільнення демосу від авторитету евпатридів. Все це надзвичайно сприяло консолідації полісу [83, с. 96].

Крім того Пісістрат всіляко підтримував і міських жителів, заохочував заняття ремеслом і торгівлею; загалом його зусилля у той час спрямовувались на підтримку економіки Аттіки, фундамент для якого підготовано попереднім розвитком і зокрема – нововведеннями Солона. Тому цілком закономірно, що в період тиранії Пісістрата та його наступників Афіни переживають бурхливий економічний розвиток [92, с. 343]. Археологічні джерела дають підстави говорити про збільшення експорту афінських керамічних виробів і основних продуктів, що в них зберігалися – маслинової олії і вина [55, с. 163]; на зміну чернофігурному стилю у вазописі прийшов червонофігурний; розвиваються товарно-грошові відносини загалом, що засвідчено карбуванням афінських монет, які постійно знаходять в ході археологічних досліджень в усіх районах Середземномор'я і Північного Причорномор'я [78, с. 159].

Діяльність Пісістрата у релігійній сфері була спрямована не лише на вшанування Афіни. Великі почесні він справив також і Діонісу – йому було присвячене святилище на схилі Акрополя і засновано свято міських, або великих, Діонісій, на якому тоді вперше з'явилася драма, яка започаткувала грецький театр [66, с. 299]. На це Пісістрат мав особливий резон: Діоніс був давнім покровителем його роду і згідно з міфом саме він допоміг Меланфу

перемогти в поєдинку беотійського царя і стати царем в Афінах. Природно, що Діоніс не міг стояти осторонь і коли нащадок Меланфа, тобто Пісістрат, відвойовував собі царську владу в Афінах. За це тиран йому й віддячив тепер. До того ж за часів Пісістрата діонісійські сюжети стали постійною темою у вазовому живописі Аттики. Причому зображення присвячувалися як «цивілізованому» Діонісу театру, і дикому Діонісу сільських оргій [66, с. 329]. У зв'язку з цим особливий інтерес представляє свідчення Афінея, що передається ним зі слів інших авторів, про те, що зображення Діоніса в Афінах того часу були схожі на Пісістрата [8, с. 224]. Ось ще одне свідчення проти скептиків та аргумент на користь версії про тісний зв'язок мистецтва та політики при тиранії. Справді, якщо придивитися до зображень Діоніса на афінських вазах на той час, стає помітно, що Діоніс схожий як на на Геракла, так на і Зевса, тобто насправді, на Пісістрата, який був прообразом всіх цих персонажів. Вшанував тиран також олімпійського бога Аполлона, збудувавши йому святилище і зробивши релігійне очищення присвяченого йому острова Делос, який був обраний Пісістратом, так як він був центром Кікладських островів, через нього проходили основні морські шляхи [44 а, с. 100]. За словами Геродота, «він очистив Делос за наказом божества. Його він очистив у такий спосіб. Наскільки можна було побачити, дивлячись із святилища, він наказав вирити всі трупи і перенести їх до іншої сторони Делосу» [9, с. 30]. Тоді ж був збудований новий храм Аполлона, стіни якого були зведені з аттичного каменю [61, с. 69].

Пісістрат вирішив покращити завдяки підтримці і протегуванню, які він складав іонійським святкуванням, котрі організовувались на Делосі. Як вже зазначалось, Пісістрат був нащадком роду Нелеїдів, витоки якого сягали визначних засновників Іонії. Тоді він з великим завзяттям розпочав реалізацію своєї ідеї. Необхідно відзначити, що не без значення для майбутнього Афін існував взаємозв'язок, який афінський тиран налагодив з Делосом і його святилищем Аполлона, святинею всіх іонійців. Обряд очищення острова слугувало прикладом амбіцій Афін на лідерство еред

іонійських міст. Тут доцільно процитувати повідомлення Афінея про ймовірне передбачення: «Коли афіняни приносили жертви на Делосі, служка, зачерпнувши води для омивання рук, приніс її в посудині і вилив разом з рибами. Тому віщуни передбачили, що афіняни стануть володарями морів» [7, с. 416]. В даному разі Пісістрат, виконуючи це пророцтво, розпочав встановлювати взаємини зі святилищем Аполлона в Делосі. Здійснення ритуалу і взяття Делосу під контроль Афін, дало змогу розповсюдити контроль над Егеїдою, зокрема серед іонійського населення островів і Малої Азії, що матиме вагоме значення для політики Афін в подальшому [61, с. 69]. Факт тісних зв'язків Пісістрата з Делосом добре проілюстрований археологічним матеріалом, який представлений керамікою цього періоду. Аттичні вази зображують Аполлона, Артеміди і Лето, також були виявлені керамічні вироби із зображенням делоського храму [44 а, с. 101].

Особливий інтерес Пісістрат виявив до Елевсіну: там він почав будувати монументальну культову споруду, заснував урочисті процесії та зробив елевсинський культ уже зовсім афінським [92, с. 329]. Примітно, що афінські художники не залишили поза увагою і цей факт: на аттичних вазах з'явилась ціла серія зображень, що ілюструють міф про те, як Геракл зійшов до Аїду, щоб забрати звідти страшного двоголового пса Кербера. З Елевсіном цей сюжет може бути пов'язаний, оскільки сакральний зміст елевсинських містерій полягав якраз у проходженні душі через підземне царство та відродження до нового блаженного життя [68, с. 46]. Крім того, Геракл мав і пряме відношення до Елевсіна – там він був очищений від крові вбитого ним кентавра Несса і присвячений містерії [2, с. 33]. На малюнку він зображений якраз таким, що спустився в підземний світ, у момент приборкання жадливого Кербера. Якщо врахувати, що образ Геракла вже досить міцно асоціювався з Пісістратом, можна дійти висновку, що ця група зображень свідчить про тісний зв'язок тирана з елевсинськими містеріями. На користь цього припущення свідчить та обставина, що у всіх малюнках Геракла, зокрема й у Аїді, завжди супроводжує Афіна, – постійна покровителька

самого Пісістрата. З іншого боку, приборкання Кербера могло символізувати перемогу Пісістрата над хаосом соціальної смути Афінах. З Елевсіном тирана пов'язував ще один міфологічний сюжет – це образ місцевого героя Триптолема. Художники зображували тирана іноді у вигляді Триптолема, але це мало відношення швидше до соціальної політики Пісістрата, ніж до його діяльності в Елевсіні [92, с. 330].

Використовуючи розбудований потужний флот, найманців а також гоплітське ополчення, яке набиралось з жителів Афін, Пісістрат, як і решта тиранів, реалізовував доволі агресивну зовнішню політику. Як стверджує київський антикознавець В. Ставнюк, саме він остаточно завоював о. Саламін, де було облаштовано клерухію (колонія, в якій земельні наділи розділялись серед поселенців-клерухів шляхом жеребкування – клерами); також він досить успішно провадив війну з Мегарами [78, с. 161] – полісом що був постійним конкурентом Афіньського полісу у Саронічній затоці, і захопив її порт – Нісеєю; одразу ж після утвердження при владі, він підпорядкував о. Наксос, сприяючи утвердженню при владі Лігдаміда. Однак ключову увагу Пісістрат зосередив на морських протоках, що вели до Чорного моря (Понту Евксинського). Родина Пісістрата мала у своїй власності копальні з покладами срібла та золота у Фракії, в Пангеї. Далі Пісістрат оволодів малоазійським містом Сігей, що знаходилось у стратегічно важливому місці на р. Скамандр, поблизу Дарданел (Геллеспонту), привівши там до влади свого позашлюбного сина Гегесістрата, який «народився від аргоської жінки, і який прийняв цю спадщину від Пейсістрата, в боях обороняючи її» [9, с. 255]. Завдяки підтримці Пісістрата у Херсонесі Фракійському до влади в якості тирна прийшов афінський аристократ Мільтіад, син Кіпсела з роду Філаїдів [9, с. 270]. Таким чином афіняни поставили під свій контроль протоки і торгівельні маршрути, що вели до Понту Евксинського [78, с. 161].

У реалізації зовнішньої політики Пісістрат використовував паралельно з завоюваннями і власні союзницькі, а іноді й товариські взаємини з

іншими тиранами (наприкл., Полікратом Самоським), аристократичними колами Фессалії, Еретрії, Фів, Аргосу та Спарти.

Вищеозначені обставини сприяли інтенсифікації зовнішньої торгівлі Афін. Афінська чорнофігурна а згодом чевонфігурна кераміка витісняє з акваторії Понту мілетські та інші малоазійські аналоги. Монети викарбувані в Афінах ачсто трапляються на території Єгипту [55, с. 170].

Відзначимо, що розвиток торгівлі визначив включення Афінського полісу взовнішньоекономічні відносини, послужив імпульсом для розвитку Афін. Намагаючись укріпити свій авторитет і в такий спосіб і політичну владу, Пісістрат розпочав велике будівництво, за рахунок грошових надходжень від десятини, так і від розробок шахт, торгівельних операцій і т.п. [9, с. 255] Відбувається будівництво доріг, що сходились в одному місці – біля храму дванадцяти богів в Афінах; споруджено акведук, яким з району передгір'я Гіммета аж до підніжжя Акрополя текла чиста вода; агору було перенесено подалі від Акрополя, у торгівельний і ремісничий квартал Керамейк; закладаються нові храми на честь богів. Зокрема було споруджено монументальні стіни храму Зевса-Олімпійця, будівництво якого було завершено аж че рез 750 років, в часи правління римського імператора Адріана.

В антикознавстві побутує думка, що облаштування агори, – котра не лише виконувала роль ринку, а й була епіцентром громадсько-політичного життя Афін, місцем де політи проводили значну частину свого повсякденного дозвілля, – позитивно впливало на згуртування афінських громадян [40, с. 14].

Пістрат увійшов в історію і як меценат та покровитель мистецтв. За його вказівкою вперше були записані і впорядковані гомерівські поеми; саме в цей час відбулось становлення аттичної драми. Біля витоків нового жанру в драматургії, за твердженням Квінта Горація Флакка стояв Феспід (Феспіс) [15, с. 160]; він протегував і підтримував талановитих поетів, з-поміж яких заслуженою славою в Аттиці користувалися Анакреонт і Сімонід [78, с. 164].

Отже, в епоху архаїки термін «тиранія» ще не мав однозначно негативного сенсу і означав лише одноосібну харизматичну владу, набуту силою і за підтримки простого народу. Ця влада спиралася на підтримку широких верств населення та на релігійну харизму. Вона слідувала моделі стародавньої царської влади «темних віків» і наслідувала деякі східні зразки «богообраних» монархів-узурпаторів. Володіння тиранічною владою було заповітною метою багатьох честолюбних аристократів, обіцяло їм славу, багатство та відкривало простір для реалізації особистих амбіцій. Негативне відношення до тиранії походило з середовища аристократії, яка вела між собою конкуренцію у боротьбі за владу і, зрештою, зазнала невдачі, і носило суту особистий характер, за винятком Солона з його новим політичним мисленням.

У розпал боротьби між «старою» і «ною» знатю до влади прийшов лідер більшості Пісістрат, який виступив як вождь народної партії. Народ санкціонував його прихід до влади і тому вважав своє становище законним і легітимував його виключно волею народу та своєю релігійною харизмою. Саме ця легітимація була опорою його влади, а не солдати та насильство, як іноді це уявляють історики. Тому Пісістрата двічі легко виганяли його супротивники і двічі він легко повертався до влади. Тільки втретє він був змушений застосувати силу, але обернув її не проти народу, а проти тих знатних конкурентів, які його виганяли.

Влада Пісістрата спиралася не так на посаду, як на його харизму. Тому таке величезне значення у своїй політиці тиран приділяв релігійній пропаганді своєї «богообраності» та винятковості. Усю свою діяльність він представляв як особливу місію як служіння своїй покровительці, богині Афіні. Зовнішній імідж і політика Пісістрата у всьому дотримувалися гомерської моделі царської влади. Влада тирана, як і влада гомерівських басилеїв, реалізовувалась неполітичними методами. Фактично Пісістрат відновив цю давню царську владу та старанно її у всьому імітував. Він зберіг

52

усі полісні інститути і формально політичне життя тривало, тільки тепер під своїм контролем.

РОЗДІЛ 2. ТИРАНІЯ ПІСІСТРАТИДІВ

Засновник афінської тиранії помер 527 р. до н. е., мирно доживши до старості. настільки міцним було його становище і настільки значною – його популярність, що влада без жодних проблем чи криз автоматично перейшла до його синів, яких зазвичай називають Пісістратидами. Старший із них, Гіппій, став верховним правителем-тираном; йому допомагав молодший брат Гіппарх, який відповідав переважно за заходи у сфері культури [81, с. 61].

У другому шлюбі Пісістрат був одружений з аргівянкою Тімонасою, донькою Горгіла, колишньою донькою якогось Архіна з роду Кіпселідів [9, с. 255; 3, с. 27]. Від цього шлюбу у Пісістрата залишилось двоє синів – Іофонт і Гегесістрат, на прізвисько Фессал» [3, с. 27]. У Геродота [9, с. 255] він згаданий лише як Гегесістрат (без прізвиська), причому зазначено, що Пісістрат поставив його васальним тираном Сігея (мабуть, наслідуючи коринфських Кіпселідів, які призначали очільниками колоній Коринфу членів своєї сім'ї). З іншого боку, Фулідід [30 а, с. 40] говорить лише про Фессала, а ніякого Гегесістрата він не знає. Важко уявити, щоб автор «Афінської політїї» вигадав «з нуля» цю подробицю – про те, що «Фессал» є прізвиском. Він повинен був звідкись взяти цю інформацію, і, як вважають вчені, почерпнув її з якоїсь праці, написаної в атидографічному жанрі (як добре відомо, дані «Аттїд» активно використовувались для написання «Афінської політїї») [89 а, с. 92]. За свідченням Арістотеля Гегесістрат привів батькові для битви при Паллені 1000 аргівських воїнів [3, с. 27]. Шлюб з Тімонасою був укладений за словами одних авторів, під час першого вигнання, за свідченнями інших – під час першої тиранії [3, с. 27].

Перша неясність у джерелах – питання про старшинство Гіппія чи Гіппарха. Фулідід пише, що «зазвичай думають», що старшим сином, який успадкував тиранію, був Гіппарх [30 а, с. 286]. Аналогічну версію зустрічаємо у діалозі «Гіппарх» [19, с. 347]. Однак сам Фулідід вважає інакше. Він повідомляє, що «зібрав з усних джерел точніші відомості про це,

ніж інші» [30 а, с. 286], а також підтверджує свої слова записом на стелі, спорудженій на афінському акрополі на згадку про панування тиранів. Гіппій згаданий в написі першим після батька, крім того, не названо жодного з синів Фессала чи Гіппарха, але записано п'ятьох синів Гіппія: «природно, – пише Фукідід, – що старший син одружився першим» [30 а, с. 286]. Загалом сучасні антикознавці погоджуються з Фукідідом [62 а, с. 187]. Про старшинство Гіппія пише і Арістотель: «Гіппій як старший і як людина, від природи обдарована здібностями державного діяча і серйозна, стояла на чолі правління» [3, с. 27].

Гіппарх був людиною «неполітичною». Ймовірно, він найбільшою мірою з усіх Пісистратидів успадкував «поетичні» риси роду Кодридів, що так яскраво виявилися у Солоні і дітей Періктіони. Арістотель називає його «легковажним, влюбливим і любителем муз» [3, с. 27]. Щоправда, і тут у джерелах є протиріччя. Автор діалогу «Гіппарх», який назвав його «найстаршим», називає його і «наймудрішим» з дітей Пісистра. Але, як ми можемо бачити з подальшого викладу, ця мудрість не стосувалася державних справ, а проявлялася якраз у сферах мистецтва і виховання. Він перший приніс на цю землю і поеми Гомера, змусивши рапсодів наступно читати їх по порядку на Панафінеях, як роблять вони це й тепер. Він же привіз до нашого міста та Анакреонта Теоського, пославши за ним п'ятдесятивесельне судно; а Сімоніда Кеоського завжди тримав при собі, всіляко його обдаровуючи ... Дорогами – і серед міста та по демах – поставив герми, потім із запасу своєї мудрості, яка частково була вивчена, частково була винайдена ним самим, вибрав за своїми думками наймудріші і виклав це в елегіях, свої вірші та зразки своєї мудрості написав на тих гермах, щоб громадяни не дивувалися вже мудрим дельфійським написам ...» [19, с. 348]. Еліан додає, що метою Гіппарха було «покровительство освіченим людям: він хотів своїм прикладом виховувати афінян, щоб під його владою вони ставали кращими, адже він вважав, що як людина, що належить до доброго суспільства, не поступиться нікому в мудрості» [32, с. 62]. Подібна поетична «мудрість» та

відсутність інтересу до політики і могли породити чутку про легковажність Гіппарха, а відома історія з Гармодієм ще більше закріпити її.

Вірогідно, Пісістрат мав і доньку. Зберігся анекдот, що якийсь хлопець на ім'я Фрасібул, закоханий у неї, поцілував її на людях. Розсерджена мати зажадала покарати юнака, але Пісістрат, сказав: «Якщо карати тих, хто нас любить, то що нам робити з тими, хто нас не любить?» – віддав доньку за Фрасібула [21, с. 253].

Третій шлюб Пісістрата був укладений з донькою Мегакла після повернення Пісістрата з вигнання, скріпивши союз тирана з партією Мегакла. Тривав він недовго, дітей від цього шлюбу не було: за словами Геродота, Пісістрат не хотів мати дітей від жінки роду Алкмеонідів, враженого прокляттям [9, с. 29]. Як відомо, це призвело до розриву з Мегаклом та другого вигнання Пісістрата [3, с. 23].

Попервах сини Пісістрата прагнули продовжувати м'яку та гнучку політику батька – ту саму, яка здобула йому народну любов. Вони навіть покращували становище пересічних громадян. Так, якщо перший тиран стягував з селян податки у розмірі однієї десятої частини доходів, то за Пісістратидів цей податок було знижено до однієї двадцятої. Фуکید, зокрема, писав: «Взагалі Пісістратида прагнули у своєму правлінні виявити найбільше доблесті та розсудливості... У місті продовжували існувати колишні закони і тирани дбали лише про те, щоб хтось з їхніх прихильників завжди обіймав посаду архонта» [30 а, с. 285].

До нашого часу випадково дійшов фрагмент списку перших архонтів Афін у 526-522 рр. до н. е. [33, р. 9] Цей уламок мармурової плити сильно пошкоджений, проте імена, вирізані на ньому, все ж таки можна прочитати. Ось ці імена (у квадратних дужках – втрачені букви):

[Г]іпій/[К]лісфен/[М]ільтіад/[Ка]лліад/[Пісі]страт.

Першим у написі стоїть сам Гіпій, який став архонтом у 526 р. до н. е. Це означає, що новий тиран, прийшовши до влади, одразу ж призначив себе самого наступного року на вищу посаду в державі. Цим він хотів наголосити

на законному, офіційному характері свого правління [81, с. 61]. Ще цікавіше друге ім'я – Клісфен. З цією людиною ми зустрічаємося вперше, але надалі про нього доведеться говорити дуже багато. Адже йдеться про майбутнього «батька афінської демократії» [81, с. 61].

В 525 р. до н. е., Коли Клісфен став архонтом, він перебував на початку своєї політичної кар'єри. Він належав до добре відомого нам роду Алкмеонідів і був сином Мегакла – того самого, який кількома десятиліттями раніше то ворогував з Пісістратом, то мирився з ним. А мати Клісфена – Агариста – походила з роду тиранів міста Сікіон. У роки правління Гіппія Клісфен очолював Алкмеонідів: його батька на той час уже не було в живих [81, с. 62].

В 524 р. до н. е., як ми бачимо зі списку, на посаду архонта заступив Мільтіад з роду Філаїдів. Але це, звичайно, не той Мільтіад, який за часів Пісістрата вирушив на Херсонес Фракійський, а його племінник, син олімпійського переможця Квмона. Самого Кімона вбили за таємним наказом Гіппія: тирану не потрібна була у полісі така уславлена людина, яка могла виявитися його конкурентом. Але Мільтіада-молодшого подібна доля не торкнулася. За словами Геродота, «Пісістратида в Афінах по-товариськи поводитись з Мільтіадам, вдаючи, що ніби зовсім не причетні до вбивства його батька» [9, с. 271]. Вони зробили його архонтом, а кілька років потому відправили панувати над Херсонесом Фракійським замість померлого дядька.

Архонт наступного року – Каліад – належав, судячи з усього, до ще одного почесного роду – Керикам. В його руках з давніх-давен знаходилася одна з найважливіших в афінах жрецьких посад: представники цього роду з покоління в покоління були жерцями богині Деметри [81, с. 62].

Нарешті, 522 р. до н. е. архонтом було обрано старшого сина тирана Гіппія, який, як було прийнято у греків, отримав при народженні ім'я на честь діда – Пісістрата. На цьому Пісістраті молодшому коло замкнулося: на найвищій полісній посаді побували представники трьох найвпливовіших

родів – Алкмеонідів, Філаїдів і Кериків, а потім вона знову повернулася до родини Пісистратидів [81, с. 62].

Не може не привернути увагу специфічна обставина: яким чином Клісфен з роду Алкмеонідів міг бути архонтом в Афінах, якщо весь цей рід, як відомо, втік із поліса, як тільки Пісістрат остаточно прийшов до влади? Відповідь може бути тільки одна: виходить, що Гіппій примирився з Алкмеонідами і дозволив їм не лише повернутися на батьківщину, а й обіймати високі посади у державі. Відновлюючи дружні стосунки з раніше ворожими йому представниками знаті, новий тиран хотів показати себе ще гуманнішим правителем, ніж його батько. Могла навіть створитися ілюзія відродження традиційного аристократичного режиму, але тільки без властивих йому смут і за загальної згоди [81, с. 63].

Дружиною Гіппія стала Міріна, донька Каллія, сина Гіперохіда [30 а, с. 286]. Від цього шлюбу народилося 5 дітей, з яких ми знаємо сина Пісістрата та доньку Архедіку. Пісістрат був названий на честь діда та у рік свого архонтства (522/1 р.) присвятив на ринковій площі вівтар 12 богів та вівтар у святилищі Апполона Піфійського [30 а, с. 286]. Архедіку Гіппій видав за Еантіда, сина Гіпокла, лампсакського тирана [30 а, с. 287]. Фукідід пише, що «в Лампсаку знаходиться надгробний пам'ятник Архедіки з наступним НАПИСОМ:

Гіппія доньку Архедіку тут лоно землі зберігає.

Гіппія, хто перевершив доблестю ровесників всіх.

Брати, чоловік і батько і сини її були тирані.

Все же пихатості злої не було в серді у неї» [30 а, с. 287].

Про решту дітей Гіппія нічого невідомо. Є припущення, що одна з доньок вийшла заміж за Мільтіада [104, р. 302]. Припускають також, що Гіппарх, син Харма, названий Арістотелем та іншими авторами родичем Пісістрата [3, с. 33], був онуком Гіппія, сином його доньки, яка вийшла заміж за Харма. Цей Гіппарх був вождем прихильників тирана після вигнання Гіппія і першим був підданий остракізму [3, с. 33].

Говорячи про сферу впливу та власність роду Пісістратидів, ми повинні враховувати, що це був рід «тиранів» і таким чином зв'язки їх мали не лише особистий, а й державний характер.

Пісістратидів підтримували багато міст, «які були їм чимось зобов'язані» [9, с. 29], допомагаючи їм грошми та людьми. Особливо активно допомагали тиранам області північної Греції, де панувала землеробська аристократія – Беотія та Фессалія [3, с. 23]. Гіппій видав свою доньку за лампсакського тирана, так що «брати, чоловік і батько сини її були тиранами» [30 а, с. 288]. Зрештою, вони перебували в контакті з царями Македонії [9, с. 255] та Персії [30 а, с. 288].

Розширюючи свої родинні зв'язки, Пісістратида тим самим розширювали і сферу афінського впливу, тож тут тісно перепліталися інтереси роду та держави. Як вірно помітив Р. Літман, Пісістрат був першим аристократом, який наважився в ході класової боротьби за владу спертися на іноземні сили – цим він порушив прийняті «правила гри», де основний акцент робився на регіональних (в основному, споріднених) групах [111 а, р. 109].

Серед Пісістратидів не було олімпійських переможців, очевидно цим можна пояснити їхні непрості взаємини з олімпіоніками. Мова йде про представника роду Філаїдів – Кімона, який одержав три олімпійські перемоги, всі – на колісничих перегонах, причому, якщо вірити Геродоту, з однією і тією ж кінною упряжкою [9, с. 287]. Доля Кімона – одна з найбільш непростих в історії архаїчних Афін. Він був вигнаний з Афін Пісістратом і, перебуваючи у вигнанні, переміг на 62-й Олімпіаді (532 р. до н.е.). На наступній, 63-й, Олімпіаді (528 р. до н. е.) він знову прийшов першим, але цього разу поступився своєю перемогою Пісістрату, і останній був офіційно проголошений олімпіоніком. Після цього тиран дозволив Кімону повернутися до Афін. На 64-й Олімпіаді (524 р. е.) Кімон здобув свою третю перемогу [9, с. 287]. Після смерті Пісістрата його син і спадкоємець Гіппій наказав убити Кімона, – можливо, за те, що той відмовився поступитися своєю третьою

перемогою новому тирану. У всякому разі, цілком очевидно, що Пісістратида повоювалися Кімона, і їх повоювання були не безпідставні. Хоча Кімон ніколи не займався політикою і, наскільки можна судити, не відрізнявся великими розумовими здібностями (його прозвали Коалемом, «простаком»), він просто не міг стати небезпечним суперником тиранів – вже через самий свій статус триразового олімпійського переможця. Демос завжди розглядав таких людей як природних харизматичних лідерів. До того ж Кімон був сином древнього і авторитетного роду, аристократом за визначенням, і, якби він захотів взяти владу у свої руки, йому не дуже важко було б це зробити [84, с. 27].

Варто згадати, що після вбивства Кімона сини Пісістрата «дружно поводитися» [9, с. 271] з його сином Мільтіадом Молодшим (майбутнім героєм Марафона). Вони зробили його епонімним архонтом 524/523 р. до н.е. [14, с. 131], а пізніше з їхнього дозволу і за їх підтримки він став тираном Херсонеса Фракійського. Пісістратида явно хотіли, щоб Мільтіад знаходився подалі від Афін. Але в той же час просто усунути його і тим самим викоринити рід, який дав місту кількох олімпійських переможців, вони не наважилися. Це був би такий удар на громадську думку, якого не міг собі дозволити навіть правлячий дім. Зрештою, батько Мільтіада (як і його дядько) був справжнім олімпіоніком, а батько Гіппія – тільки фіктивним [56, с. 23].

Наскільки можна судити, Пісістратида болісно сприймали той факт, що ніхто з них ніколи не перемагав на Олімпійських іграх власними зусиллями. В їхньому роді існував культ коня, витоки якого ймовірно слід шукати в його походженні з Пілоса, міста Посейдона. Як свідчать дані грецької міфолого-генеалогічної традиції, культ Посейдона був спадковим культом афінського роду Пісістратидів. Їх легендарний предок на ім'я Пісістрат вважався, згідно з родовими переказами [9, с. 245], онуком уславленого пілоського царя Нестора, оспіваного Гомером мудрого старця, через сина останнього – теж Пісістрата. Нестор у свою чергу був сином владки Пілоса Нелея, який претендував на божественне походження: крім земного батька йому

60

приписувався і батько у складі безсмертних жителів Олімпу, роль якого у даному разі відводилася Посейдону [17, с. 258]. Невипадково культ саме цього божества був основним державним культом у Пілоському царстві Нелеїдів. Згідно з «Одіссеєю» [11, с. 67-68, 69-70], в Пілосі мікенської епохи найшанованішим божеством, до якого царі і весь народ зверталися з благаннями, був Посейдон. Варто ще вказати на те, що у Гомера головним хвалителем Посейдона виявляється не хто інший, як син Нестора Пісістрат. Дані епосу підтверджують і епіграфічні пам'ятки, датовані близько 1200 р. до н. е. Багаті жертви Посейдону перераховані на табличках лінійного письма В з Пілосу [69, с. 126].

Посейдон, згідно з міфами, був не тільки прабатьком пілоського царського будинку Нелеїдів, але його активним покровителем і захисником. Так, коли Геракл, ображений відмовою Нелея надати йому гостинність і очистити від скверни вбивства, пішов на нього війною, старший син владики Пілоса Периклімен, який одержав від Посейдона дар перетворення на різних живих істот, зміг деякий час чинити опір герою, який здійснив знамениті дванадцять подвигів [2, с. 16].

Нестор, який успадкував пілоський престол після Нелея, носив почесне прізвище «їздець геренський», неодноразово згадується в гомерівському епосі [10 а, с. 28, 32, 56, 96]. «Кінні» асоціації в цьому випадку напрошуються саме в генеалогічному (сакральньо-династичному) аспекті. Адже зв'язок коня з Посейдоном добре відомий: цей бог вшановувався греками-ахейцями не лише як владика моря і коливач землі, а й як покровитель коней [69, с. 12].

Акцентування генеалогічного зв'язку з древніми царями Пілосу та його божественним прабатьком у афінських Пісістратидів відзначається вже VII ст. до н.е. Архонт-епонім 669/8 р. до н.е., який носив ім'я Пісістрат [17, с. 115], поза всяким сумнівом, належав до цієї родини. Так само було названо і майбутнього знаменитого тирана Афін. Пісістрат отримав це ім'я саме на згадку про свого однойменного предка, сина Нестора (цю обставину спеціально підкреслює Геродот [9, с. 245]). Онук тирана отримав те саме ім'я

[30 а, с. 286]. Слід відзначити, що епічні, «гомерівські» імена загалом рідко зустрічаються в середовищі афінській аристократії архаїчної і класичної епох. Отже, маємо – явно не випадкове повторення антропоніма, а цілком свідомий пропагандистський прийом, який служив легітимізації претензій Пісістратидів на верховну владу полісі [69, с. 129]. Слід зазначити ще й те, що період правління Пісістратидів характеризується великою частотою «нелеїдських» сюжетів у пам'ятках афінського мистецтва, зокрема у вазописі. Фахівці, які досліджували такого роду сцени, вважають навіть, що в цей час міфи про Нестора та його родину просто-таки витали в повітрі [123, р. 90].

Приклади з такого роду іменами можна знайти в містах Сицилії (Гела, Акрагант, Гімера) [35, с. 199], причому всі вони відносяться до пізнішого періоду, вже до початку V ст. до н.е. Дивуватися доводиться швидше не тому, що вони є, а тому, що серед сицилійських тиранів, які відзначили кінними перемогами в Олімпії та інших панеллінських іграх, роль «гіппотрофічного» ономастикону виявляється настільки незначною. Що ж до власне Егейського регіону, то в його рамках (за межами Афін) за найретельнішого пошуку вдається виявити один-єдиний прецедент «кінного» імені тирана. Тим не менш, цей прецедент дуже характерний. Йдеться про Гіпокла, тирана Лампсака, що на Геллеспонті [9, с. 212]. Цей Гіппокл перебував у надзвичайно близьких стосунках з афінськими Пісістратидами. Гіппій, син Пісістрата, навіть видав свою дочку Архедіку заміж за сина Гіппокла – Еантіда [30 а, с. 287]. Після вигнання з Афін Гіппій навіть деякий час жив у Лампсаку [30 а, с. 288], де здобув собі бездоганну репутацію, якщо судити з епіграми, що наводиться тут же у Фулідіда. Таким чином, ми і тут залишаємося в рамках кола Пісістратидів, які, слід визнати, за своїми ономастичними перевагами являли певний виняток серед архаїчних тиранів [69, с. 123].

Безсумнівно, не можна назвати випадковістю, що з імена з коренем *ίπλ* – були дуже популярні серед Пісістратидів як до першого тирана (батька Пісістрата звали Гіппократом), і після нього (двох своїх старших синів він

назвав Гіппієм і Гіппархом). Якщо взяти до уваги міркування, що такі імена повинні були асоціюватися також і з *ἀγῶν ἱππικός*, то стає зрозумілим, чому члени родини Пісістратидів так ревно прагнули до олімпійських перемог [85, с. 39]. Їм, однак, не щастило. Мабуть, можна навіть говорити про «комплекс неповноцінності», що був у Пісістратидів у цьому відношенні. Вони намагалися виправити ситуацію доступними їм засобами. У всякому разі, Пісістрат прийняв дар Кімона і дозволив проголосити себе переможцем у змаганнях колісниць. Більше того, він віддячив Кімону за це, дозволивши йому повернутися до Афін. Очевидно, тиран був задоволений хоча б такою «перемогою» [84, с. 28].

Про правління Пісістратидів нам відомо дуже мало: античні автори оминають це питання стороною і концентрують увагу історії вбивства Гіппарха. Тільки Фулідід у кількох фразах дає скупий опис їхнього правління. З його слів видно, що тирані продовжували політику свого батька і нічого не змінювали у державному устрої. Він пише, що вони правили мирно, без застосування насильства, намагалися уникати невдоволення і виявити «найбільше доблесті та розсудливості» [30 а, с. 286]. Фулідід особливо акцентує, що влада тиранів не була непопулярною або в тягарем для народу [30 а, с. 286]. Як приклад він наводить такий факт, що Пісістратида стягували вже не десятину, а п'ятивідсотковий податок з афінян [30 а, с. 286], що, безумовно, мало підняти їхню популярність у народі. Далі Фулідід каже, що при тиранах, як і раніше, залишалися в силі всі колишні закони і що тирані дбали лише про те, щоб хтось із їхньої родини завжди обіймав посаду архонта [30 а, с. 286]. Це повідомлення підтверджується епіграфічним матеріалом: до нас дійшов уламок одного напису, що містить список архонтів того часу. У ньому читаються імена тиранів Гіппія та його сина Пісістрата, названого так на честь знаменитого діда, а також ряд імен відомих аристократів, серед яких значиться і Алкмеонід Клісфен – майбутній афінський реформатор [92, с. 355].

Після смерті Пісістрата в 527 р. до н.е. Гіппій, овчевидь, вирішив зміцнити свої політичні позиції, ставши на шлях примирення з найбільш могутніми аристократичними родами – Алкмеонідами, Філаїдами, Керіками. Саме до цього часу відноситься відомий фрагмент списку архонтів, опублікований Б. Меріттом в 1939 р. [114, р. 61] Імена епонімних магістратів в цьому фрагменті, що охоплює проміжок з 527/6 по 522/1 рр. до н.е., розміщені в наступній послідовності: Онетор(ід?), Гіппій, Клісфен, Мільтіад, Калліад, (Пісі)страт [114, р. 62]. Виявлення у списку імені Клісфена, може викликати кілька різних припущень: або Алкмеоніди, примирившись з тиранами, повернулися до Афін, або це зробив один Клісфен, або частина Алкмеонідів з Клісфеном завжди залишалася в Афінах, або вигнання 546 р. до н.е. взагалі не було. Найбільш ймовірним виглядає перше припущення; воно і прийняте більшістю дослідників [86, с. 157]. В такому разі показово, що Клісфен став архонтом безпосередньо після тирана Гіппія. У цьому видно знак або найбільшого авторитету Алкмеонідів серед інших знатних родів, чи їх найбільшої близькості до Пісістратидів, а швидше всього – і те й інше разом [86, с. 157].

Новий союз був, як і попередній, скріплений шлюбом. Згідно доволі вірогідної гіпотези П. Бікнелла [99, р. 152], в цей період за Гіппократа, брата Клісфена, було видано заміж доньку Гіппія (ім'я невідоме), які згодом стала матір'ю Мегакла і Агаристи, матері Перикла. Цим багато в чому пояснюються ті факти, що Мегакл був вигнаний через процедуру остракізму в 486 р. до н.е. [3, с. 33-34], а Перикл зовні був схожий на Пісістрата [22, с. 179]: адже тиран, таким чином був його прапрадідом. Характерний нюанс: в ті ж 520-ті рр. на сестрі Гіппократа і Клісфена (ім'я її знову ж таки невідоме [107, р. 80-81]) женився Аріфрон з роду Бузигів, очевидно, наближеного в цей період і до Алкмеонідів, і до Пісістратидів. Від цього шлюбу на світ з'явився батько батько Перикла Ксантіпп, який був, таким чином, наполовину Алкмеонідом [89 б, с. 17].

Вкотре альянс Алкмеонідів і Пісістратидів був розірваний у 514 р. до н. е. Не доводиться сумніватися, що цей розрив безпосередньо пов'язаний з тим, що в тому ж році відбулася невдала змова Гармодія та Аристокітона. Алкмеоніди навряд чи були безпосередніми учасниками змови, але, зважаючи на все, так чи інакше були причетні до нього. П. Бікнелл, спираючись на ономастичні дані, висловив припущення, що жінка з роду Алкмеонідів була видана близько цього часу заміж за представника Гефіреїв [100, р. 34].

Це, мабуть, і стало приводом для нового вигнання Алкмеонідів. Шлюб Гіппократа та дочки Гіппія, що скріплював коаліцію, був, звичайно, розірваний. Згодом (бл. 511 р.) Гіппократ одружився вдруге, цього разу на власній племінниці (ім'я невідоме), яка походила з роду Бузигів, рідній сестрі Ксантіппа, батька Перікла. Син, який народився від цього шлюбу також отримав ім'я Ксантіпп. Цей Ксантіпп, син Гіппократа, був згодом архонтом-епонімом 479/8 р. до н.е. [13, с. 76]; не слід плутати його з його тезкою (батьком Перікла), який того ж року був стратегом [13, с. 77].

У період вигнання 514-510 рр. до н.е. Алкмеоніди, безумовно, були налаштовані до Пісістратидів найбільш непримиренно. Саме тоді вони намагалися зміцнити Ліпсидрій, а після невдачі цієї акції домоглися-таки свого повернення на батьківщину через повалення спартанцями тиранії в Афінах. І все ж говорити про Алкмеонідів як про принципових супротивників тиранів навіть у цей час немає достатніх підстав. Головним завданням для них була аж ніяк не ліквідація тиранії, а саме їхнє власне повернення до Аттики – за будь яку ціну. Інша справа, що в існуючих реаліях це завдання жодним чином не могло бути виконане, поки Гіппій залишався при владі, а розраховувати на нове примирення не доводилося. Можна сказати, що в період тиранії Алкмеоніди не перейшли до відкритого військового протистояння, поки не перепробували всі можливі мирні ресурси (альянси, коаліції тощо) [86, с. 158].

У дослідницькій літературі, до речі, висловлювалося думка, що у своїй політичній діяльності 500-х рр. до н.е. Алкмеоніди найпоспідовніше продовжували лінію Пісістрата та Гіппія, ніби завершували їхню справу; Клісфен, таким чином, виступав мало не в якості наступника або спадкоємця тиранів. При всій парадоксальності даної тези, тут є над чим подумати. Справді, протягом усього часу перебування Пісістратидів при владі вони, наскільки можна судити, жодного разу не зіткнулися з будь-яким протестом чи відторгненням з боку рядового демосу. Атичні селяни взагалі прямо-таки обожнювали, принаймні першого тирана (про їхнє ставлення до Гіппія свідчень не збереглося, але є підстави вважати, що воно було таким самим) [86, с. 159].

Навколо фігури Пісістрата склався цілий ряд дуже доброзичливих анекдотів – про його зустріч з селянином («Під час подорожі Пісістрата трапилось, як розповідають, пригода з землеробом, який обробляв на Гіметті містечку, що згодом отримало назву «безоброчного. Побачивши, що якийсь чоловік копається і трудиться над якимось камінням, Пісістрат здивувався цьому і звелів рабу спитати в нього, скільки прибутку виходить з цієї ділянки. Той відповів: «Які тільки є муки і горе; та й від цих мук і горя Пісістрат повинен отримати десятину»». Чоловік цей відповів так, не знаючи його. Пісістрат у захваті від його прямоти і працьовитості звільнив його від усіх повинностей») [3, с. 25], про явку його на суд Ареопагу («...Він за своїм характером був демократичною і ввічливою людиною. В усіх взагалі випадках він хотів керувати всіма справами за законами, не допускаючи для себе жодної переваги. Так, наприклад, якимось викликаний на суд в Ареопаг у звинуваченні в убивстві, він сам вийшов на суд, щоб вправдатись, але обвинувач який викликав його побоювався і залишив справу») [3, с. 26] і т.п. Складається враження, що дрібні хлібороби бачили в ньому такого собі «доброго царя», захищає простий народ від свавілля знаті. Не випадково, що зрештою тиранія в Афінах була повалена лише завдяки зовнішньому

втручання; якби не Спарта, народного руху проти Пісистратидів, схоже, довелося б чекати ще дуже і дуже довго [86, с. 159].

Про економічну політику тиранів ми нічого не знаємо. Зрозуміло лише те, що в цей період добробут населення продовжував зростати. Біднота, як і раніше, мала стабільний заробіток завдяки будівельній діяльності, що продовжувалася в Афінах. Достовірно відомо також, що Пісистратида випустили нову монету із зображенням Афіни та її символу – сови [92, с. 356]. В трактаті «Економіка», авторство якого помилково приписують Арістотелю, а насправді відноситься до періоду раннього еллінізму, додає цілий ряд історій про Гіппія як винахідника економічних стратагем (тобто хитрощів) [4]. Здебільшого вони тривіальні чи анахронічні (хоча ці оповідання, мабуть, пов'язані з якоюсь літературною традицією, згідно з якою Гіппій дбав про фінанси), але одна з історій заслуговує на увагу. Гіппій, говориться тут, знецінив афінську монету та оголосив, що готовий приймати старі монети, але за чітко зафіксованою ціною.

Усі здали гроші і стали чекати, що він випустить нову монету, а натомість Гіппій перекарбував стару і пустив її в обіг під тим самим номіналом; зрозуміло, що він зробив це для зменшення вартості грошей (уполовинив зміст срібла в монеті старого номіналу). Хоча сенс цієї розповіді зводиться до того, що Гіппій не випускав жодної нової монети [а лише «зіпсував» стару], є всі підстави відносити саме до правління братів перехід афінської грошової системи від старих, так званих «геральдичних, монет» (Warpenmünzen) [97, с. 495] до знаменитих «сов», на аверсі яких зображувалась голова Афіни, а на реверсі – сова і які ще три сторіччя залишалися афінськими засобами платежу, не зазнавши за цей час майже жодних змін. У минулому пропонувалися дуже ранні датування цієї монетарної реформи, що базувалися частково на помилковій класифікації монет, але в міру накопичення даних з монетних скарбів стало зрозуміло, що навряд чи ця зміна відбулася раніше 525-520 рр. до н. е. У дослідників завжди існувала спокуса пов'язати цю таку явну зміну з якоюсь знаковою

історичною подією – падінням тиранії у 510 р. до н. е. або переходом до демократії, але це означало б надто щільний графік монетних випусків до 480 р. до н. е. [65, с. 351]. До того ж є інший важливий аргумент «проти» – наявність обола з афінськими монетними типами (тобто з Афінною на аверсі і з совою на реверсі), але при цьому має напис НПП[тобто «Гіппій»]. Такі «сови» карбувалися Гіппієм у Сігеї, коли він знаходився там у вигнанні, і якщо згодом навіть нові монети стали сприйматися як символ афінської демократії, колишній тиран навряд чи став би відмовлятися від цього способу підкреслити своє афінське походження [65, с. 352].

Нова грошова емісія означала серйозний розрив з попередньою традицією і була ретельно продумана. Стандартний розмір афінської монети було збільшено вдвічі до тетрадрахми, а рання серія не мала жодних дрібніших номіналів. З цього часу з'являється стандартний монетний тип (сукупність зображень та написів, що покривають лицьову чи оборотну сторону монети), який протягом довгого часу сприятиме довірі до цих монетам. Цей тип набув арактеру національного символу, посилювався написом «ΑΘΕ» (скор. Αθήναι, «Афіни»); подібні написи дуже рідкісні, і, можливо, для цього періоду взагалі немає відповідних паралелей. Всі ці деталі були розроблені для того, щоб завоювати і зберігати довіру до своїх монет при здійсненні міжнародних економічних операцій; пізніше для потреб повсякденного використання до цієї системи були додані номінали дрібнішої вартості.

Деякі поки що спірні свідчення можуть вказувати на зв'язок цієї монетної системи з відкриттям нових родовищ або з новими технічними прийомами, що застосовувалися в аттичних копальнях. Йдеться про тести з використанням спектрометра гамма-випромінювання, які показують, що метал, що йшов на виготовлення «сов», був набагато чистіший за метал «геральдичних монет». Існує також ймовірність того, що певна кількість цього срібла експортувалося в Корінф. Було б ризиковано робити далекосяжні висновки щодо економічних концепцій, що стояли за монетною системою,

але існування Лавріонських копалень зрештою було істотним фактором, що впливав на здатність Афін платити за ввезене зерно, в якому вони відчували потребу, а введення «сов» відіграло свою роль у визнанні афінських срібних грошей за кордоном. Залишаються відкритими питання про те, яким чином у той чи інший період здобує в рудниках срібло перетворювалося на державну монету, а також яким чином приватними особами та державою отримували фінансову вигоду. Однак не викликає сумнівів, що з тиранії вигоду з цього процесу отримували тирані. Теза про те, що після свого вигнання тирані насправді зберегли власність над однією з частин гірничорудного району, яка продовжувала існувати як окремо взята одиниця, важко довести [65, с. 353].

Досить непогане уявлення ми маємо про культурну політику Пісістратидів. Аристотель каже, що через свою схильність до Муз Гіппарх запрошував до Афін поетів, і серед них були такі знаменитості, як Симонід і Анакреонт [3, с. 27]. Це підвищувало престиж тиранів, які відігравали роль покровителів мистецтв. При їхньому дворі знаходився також відомий поет-містик, збирач орфічної теології – Ономакріт [9, с. 299].

Пісістратиди захоплювалися пророцтвами оракулів, за період їхнього правління були впорядковані цілі збірники пророцтв [9, с. 251-252]. Вони підтримували і елевсинський культ, завершивши розпочате там за їхнього батька будівництво великої зали для посвят. У мистецтві знову зустрічається сюжет сходження Геракла в Аїд. Композиція зображення майже та сама, що й за Пісістрата: за спиною Геракла стоїть Афіна, тільки сам Геракл помітно помолодшав – це вже не поважний чоловік у віці, а молодий чоловік. Очевидно, що художники мали на увазі тепер уже не Пісістрата, а його молодих синів. Можливо, що саме Гіппій слідом за батьком уявляв себе у вигляді улюбленця богині Геракла. Але ні він, ні його брат не мали якихось особливих особистих стосунків із Афіною, як їхній батько. Вони прийшли до влади не як харизматичні, богообрані вожді, а як спадкоємці, і тому вони не мали ні особливої харизми, ні особливої релігійної пропаганди. Можливо, тому вони наголошували на індивідуалізуючі містичні культу: орфізм і

елевсинські містерії. Не було забуто і діонісійський оргіастичний культ, сцени з якого дедалі частіше почали з'являтися на афінських вазах. Взагалі захоплення орфізмом і всякого роду містицизмом знайшло широке відображення у мистецтві: в цей час поширюються зображення містичних очей всевидящого і при всьому присутніх божества. Ці очі нагадують про орфічну концепцію пантеїстичного Зевса, який є завжди, скрізь і в усьому [92, с. 357].

Пісістрати продовжували вести активну будівельну діяльність: вони добудували або перебудували храм Афіни на Акрополі, завершили будівництво в Елевсині, звели вівтар дванадцяти богам на агорі, і там же збудували знаменитий колодязь, – згадуваний Фукідідом «Еннеакрунос». Вони провели водогін, присвятили ще один вівтар Аполлону [59, с. 59-64].

За свідченням Фукідида, Пісістрат Молодший «присвятив на агорі жертovníк 12 божествам і жертovníк Аполлону у святилищі Аполлона Піфійського. Згодом афінський народ за допомогою прибудови подовжив жертovníк, що стояв на агорі, і знищив напис на ньому: але на жертovníку в святилищі Аполлона Піфійського і тепер ще видно наступний напис з вже неясно помітними літерами:

Гіппія син Пісістрат на ділянці Піфійського Феба.

В пам'ять про владу свою пам'ятник цей спорудив [30 а, с. 286].

Ці заходи дали роботу багатьом афінянам і сприяли розвитку ремесла, про що свідчить велика кількість знайдених на Акрополі посвячень ремісників [59, с. 59].

Гіппій піклувався про правильну забудову міста. У трактаті «Економіка», приписуваному Аристотелю, сказано: «Гіппій афінський обклав податками балкони, які у верхніх поверхах надворі, і навіть сходи, бар'єри і двері, що відкриваються назовні. З огляду на це власники їх відкупилися грошима, і в нього таким чином з'явилися великі кошти» [4]. У іншому місці Аристотель, характеризуючи діяльність астиномів в Афінах IV ст., пише: «... вони не дозволяють забудовувати вулиці, перекидати над вулицями балкони,

робити висячі жолоби, що мають стік на вулицю, і вікна, що відкриваються на вулицю» [3, с. 71]. Отже, Гіппій вперше втрутився у стихійну забудову міста, дбаючи про планування вулиць та архітектурне оформлення міста, насамперед агори [59, с. 60].

В платонівському (чи псевдоплатонівському) діалозі «Гіппарх» згадується, що Гіппарх розставив на дорогах Аттики безліч герм, на яких були записані короткі повчальні вирази і обов'язково повідомлялося, ким ця пам'ятка поставлена [19, с. 347-348]. Ці написи щоразу нагадували афініанам про благодійність тирана і про його мудрість, тому що вислови, що містяться в них, були дуже схожі на сентенції «семи мудреців». Ці висловлювання радили бути справедливим, не обманювати друга і т. д. [105, s. 130]. За підрахунками вчених, Гіппарх мав поставити не менше 150 герм, які на різних відстанях, залежно від віддаленості дема, оточували місто. Характер гіппархових герм не підлягає сумніву – це верстові стовпи [59, с. 60].

Можливо, Гіппарх таким чином хотів завоювати собі славу мудреця. Здається, йому це певною мірою вдалося і в тому самому платонівському діалозі йому приписується заслуга його батька, а саме встановлення правильного порядку рецитації гомерівських поем на святах [19, с. 347].

При Пісістратидах найвищого розквіту досягло мистецтво чорнофігурного розпису і з'явився новий вид вазового живопису – червонофігурний розпис. Розвивалася як техніка живопису, так і її смисловий зміст. Якщо в часи Пісістрата домінували міфологічні та алегоричні сюжети, то за його синів з'явилися вже зовсім профанні зображення, що ілюстрували навколишнє життя, а не міф. Ще знаменитий художник Ексекій, пік творчості якого припав на правління Пісістрата, зобразивши відпочинок двох воїнів-аристократів, представив їх як гомерівських героїв [92, с. 358]. Але вже майже в той же час інші художники почали зображувати звичайних сучасних аристократів без будь-якого міфологічного підґрунтя. З'являються і суто побутові сюжети, наприклад жінки, які набирають воду з колодязя, біля того самого «Еннакрунос», збудованого Пісістратидами. Майстерність

художників помітно вдосконалюється і витончується, дедалі більше уваги приділяється розробці деталей, дедалі менше відчувається вплив умовностей і канонів, зростає натуралізм зображення. Подібні процеси відбуваються, хоч і повільніше, у скульптурі. Всі ці явища означають, що мистецтво стрімко секуляризується, відокремлюється від релігії і набуває самодостаного характеру «мистецтво заради мистецтва». Це означає, що в галузі естетики релігія почала швидко та відчутно здавати свої позиції. В цілому ж у мистецтві, як і взагалі у культурі Аттики останньої чверті VI ст. до н. е., спостерігається потужний підйом. Усі факти свідчать, що досягнуте при Пісістраті процвітання Афін тривало і при його дітях [72, с. 358].

Змовниками були Арістогітон і його більше молодий родич Гармодій з роду Гефіреїв з Афідни – містечка у північно-східній Аттиці [9, с. 243]. Цей рід в певному сенсі своїм корінням був неафінським, однак в Аттику він переселився в глибокій давнині. Те, що мотив вбивства носив політичний характер, а своєю метою мав повалення тиранії, було загальноприйнятою в Афінах точкою зору [65, с. 363]. Геродот не заперечує цієї точки зору і майже прямо натякає на нього [9, с. 292], однак Фукідід наполягає, що вся ця історія трапилась через «подію любовного характеру», хоча потім наповнилась політичним змістом [65, с. 363]. За повідомленням Фукідіда, Гіппарх загорівся гомосексуальною пристрастю до юнака Гармодія, а коли його домагання були відкинуті, він помстився непокірному юнакові, завдавши образу його сестрі [30 а, с. 286], заявивши, що вона недостойна нести священний кошик на святковій процесії [65, с. 363]. У Гармодія був свій коханець на ім'я Арістогітон. Вони обидва вважали себе ображеними і вирішили помститися убити обох тиранів. З цією метою було організовано змову, до якої були залучені деякі друзі. Свій задум вони мали здійснити під час свята Великих Панафіней, коли в Афінах особливо багато народу і можна легко загубитися в натовпі. Але, як це часто буває в подібних ситуаціях, втрутився випадок і змінив їхні плани. Під час святкової процесії Гармодій з Арістогітоном раптом побачили, що один із учасників змови люб'язно

розмовляє з Гіппієм. Вони подумали, що він їх видає і вирішили діяти негайно, поки їх не заарештували. З кинжалами в руках вони раптово напали на Гіппарха, який стояв осторонь, і вбили його. Охоронці, які підбігли, тут же на місці розправилися з Гармодієм, а Арістогітону вдалося сховатися в натовпі. Незабаром його спіймали, катували і стратили [3, с. 28; 30 а, с. 287].

Отже, змова проти тиранів виникла не з політичних, а з суто особистих мотивів; у ньому брало участь вузьке коло друзів-однодумців, яким вдалося вбити лише Гіппарха, а безпосередні виконавці цього вбивства самі загинули. Сталося це 514 р. до н. е. [119, р. 198].

Після вбивства брата Гіппій правив в Афінах ще чотири роки. Трагічна подія викликала корінний перелом у його правлінні: побоюючись нових змов, він став підозрілим, почалися акти помсти, арешти та страти [9, с. 29]. Афіньська тиранія вступила до останньої стадії свого існування. Тепер вона із символічної царської влади перетворилася на тиранію у негативному значенні цього слова, тобто саме в такому значенні, в якому його вживали пізніше, в епоху демократії. Тепер це була влада, заснована на насильстві. Грунт починає вислизати з-під ніг Гіппія. Відчуваючи швидкий кінець, він став будувати укріплення у містечку Муніхії, біля Афін [3, с. 29]. Одночасно він почав готувати собі шляхи до відступу і видав свою дочку заміж за Гіппокла, дружнього перського царя тирана малоазійського міста Лампсака [30 а, с. 287-288]. Цим він сподівався забезпечити собі додатковий притулок та підтримку на випадок вимушеної втечі з Афін [35, с. 92]. Приблизно в 513/12 р. до н. е. золоті копальні у Фракії були захоплені персами і, можливо, це спонукало його запровадити нові податки з афінян. Внаслідок цього влада тирана виявилася непопулярною, а засобом її зміцнення служила вже не релігійна харизма, а терор.

Становище Гіппія ставало дедалі хиткішим і в силу зовнішніх загроз. Могутній рід Алкмеонідів так і не зміг прижитися при тиранах і вирушив у повторне вигнання або ще до вбивства Гіппарха, або відразу після нього. За кордоном Алкмеоніди зібрали озброєний загін і незабаром вторглися в

Аттику, намагаючись захопити владу в Афінах, але зазнали нищівної поразки на полі бою [9, с. 30; 3, с. 29]. Проте вони не полишили своїх спроб і через деякий час знову з'явилися в Аттиці зі зброєю в руках і укріпилися в містечку Лепсидрії в гористому районі на півночі Аттики. Але й цього разу їм не пощастило: вони були вибиті звідти військами Гіппія і зазнали тяжких втрат, про які потім було складено скорботну пісню, в якій оспівувалась хоробрість загиблих аристократів [3, с. 30].

Переконавшись, що власними силами вони не можуть впоратися, Алкмеоніди змінили тактику: користуючись своїм давнім впливом у Дельфах, вони взяли в амфіктіонії підряд на відновлення нещодавно згорілого храму Аполлона. Маючи великі фінансові ресурси, вони вклали в будівництво чимало власних коштів і відбудували храм набагато красивіший, ніж це передбачалося за задумом. При цьому вони не тільки збільшили свій престиж, а й підкупили Піфію, яка тепер щоразу, як до неї зверталися спартанці, на будь-яке запитання відповідала, що божество велить їм звільнити Афіни. Зрештою спартанці, незважаючи на свої дружні стосунки з тиранами, були змушені підкоритись «волі божества» і відрядили до Афін військовий загін на кораблях. Цей загін був зустрінутий фессалійською кіннотою, що прийшла на допомогу Гіппію, яка стрімко атакувала спартанців, розбила їх і змусила тікати. Через деякий час спартанці відправили в Аттику сушею численне військо на чолі з царем Клеоменом. Це була вже справжня фаланга, якій легко вдалося потіснити фессалійську кінноту. Потім Клеомен разом з афінянами, тобто з Алкмеонідами та їх прихильниками, взявся брати в облогу Гіппія на Акрополі. За словами Геродота, «лакедемонці не спромоглися ніяк подолати Пейсістратідів, бо не мали наміру провадити послідовну облогу, а крім того Пейсістратіди зробили добрий запас харчів та пиття. Вони облягали їх кілька днів, а потім повернулися до Спарти. Тоді сталася подія – для одних прикра, а для інших корисна. Тим часом, коли Пейсістратіди хотіли потай для безпеки вивести своїх дітей із країни, їхніх дітей було затримано. Щойно це сталося, всі їхні

плани зійшли нанівець і вони розпочали переговори щодо своїх дітей, щоб їх викупити на висунутих афінянами умовах, а саме, щоб вони за п'ять днів покинули Аттіку. Згодом вони вирушили до Сігея, що розташований поблизу Скамандру, після того, як вони провладарювали в Афінах тридцять шість років. Походили вони з Пілоса і були нащадками Нелея з того самого роду, що і прибули з Кадмом і Мелантом, які, хоч і чужинці, але в давнину були царями в Афінах. Через це і Гіппократ вирішив дати таке ім'я своєму синові і назвав його Пейсістратом, тобто ім'ям Пейсістрата, Несторового сина. Ось у такий спосіб афіняни позбулися тиранів» [9, с. 245].

З'ясувати, чим керувалися спартанці, – важливе завдання для аналізу спартанської зовнішньої політики вцілому, а також, зокрема, того ступеня, яким спартанці готові були керуватися ірраціональними мотивами при прийнятті державних рішень. Спартанську політику можна інтерпретувати у двох раціоналістичних планах. По-перше, деякі групи у Спарті могли успадкувати від попереднього покоління усвідомлення небезпеки, що виходила від зростаючої перської могутності, і хоча невдача спартанської експедиції на Самос в 525 р. до н. е. спочатку змушувала їх відмовлятися від прийняття прямих антиперсидських заходів як не вигідних та недоцільних [9, с. 173], вони все ж таки були готові протистояти появі в Афінах проперсидському правителю, що виглядало цілком реальним після укладення Гіппієм шлюбного союзу з Лампсаком; проте в античних текстах немає ніяких натяків на наявність у спартанців такої мотивації. Друге раціоналістичне пояснення пов'язане з думкою Арістотеля [3, с. 29], що зрештою на рішення лакедемонян вплинула дружба Пісістратидів з аргів'янами, заклятими ворогами Спарті. Реальна значимість цих відносин гостинності не цілком зрозуміла, але, можливо, саме спартанською кампанією проти силового блоку, що формувався Аргосом, пояснюється відзначений нами розвал створеної ще Пісістратом системи дружніх зв'язків. Із двох можливих ірраціональних мотивів перший – нелюбов до тиранії – наштовхується на твердження, що Пісістратида перебували у ксенічних

відносинах зі Спартою, і ми навряд чи можемо точно вказати той період, коли саме у лакедемонян виробилося стійке вороже ставлення до тиранії як до такої, а не просто до конкретних тиранів [65, с. 366].

Ця історія з усією очевидністю показує, що тиранія була скинута не народним повстанням, а вторгненням ззовні, і що головну роль відіграло не народне обурення, а суперництво конкуруючих кланів. Таким чином, тиранія в Афінах загинула так само, як і виникла, у ході конкурентної боротьби за владу серед аристократії. Народ ставився до того, що відбувається абсолютно байдуже [92, с. 362].

Позбавлений влади тиран попрямував до Сігея, який колись завоював його батько та передав Гегесістрату. Однак через кілька років знову з'явилась надія, що він знову завоює панування над Афінами. У Спарті невдовзі дійшли висновку, що вигнання Пісістратидів спричинило дуже небажані наслідки. Ісагор, яким опікувались лакедемоняни, не зміг утримувати в руках керівництво Афінами і змушений був поступитися місцем повернувся Алкмеоніду Клісфену, який здійснив ряд перетворень у полісі у демократичному дусі. Проте спроба повернути події назад військовим шляхом зазнала жалюгідної поразки (506 р. до н.е.) через вагання коринтян і уособицю між двома спартанськими царями на полі битви.

Чи зрозуміли на Евроті лише тепер, що заклики піфії до повалення тиранії були каверзами Алкмеонідів, які відстоювали свої інтереси, чи Гіппію вдалося здалеку успішно впливати на своїх прихильників, – принаймні політика лакедемонян тепер спрямовувалась на відновлення тиранії (тим більше, що з часу встановлення демократичного устрою в Афінах, поліс значно посилив свої позиції на зовнішньополітичній арені і поширив свій вплив на Евбею) [35, с. 93].

Гіппій був запрошений з Сігея до Спарті, де запропонував пелопонеським союзникам план, як спільним військовим походом знову примусити афінян до відновлення тиранії [9, с. 250]. Така акція мала неприємно вразити Спарту, яка сама неодноразово виступала проти тиранів і

не допускала тиранії в себе. Союзники, і перш за все коринтяни, відмовилися від участі в цій акції, тому Гіппію нічого не залишалося, як повернутися до Сігея (бл. 504 р. до н.е.). На зворотному шляху фессалійці пропонували йому Іолк, а македонський цар Амінта – розташований недалеко від Рекела Антем [9, с. 255]. Він, однак, і тепер не відмовився від надії на відновлення свого панування над Афінами, відхилив усі пропозиції і повернувся до Сігея. Звідси він намагався досягти своєї мети за допомогою сатрапа у Сардах Артаферна. Оскільки в 506 р. афіняни, коли їм загрожував об'єднаний напад пслопоннесців, беотійців і халкідян, який провалився через розбіжності між лакедемонськими царями, вже зверталися до сатрапа з проханням про допомогу і виконали його зустрічну умову «дати землю і воду» (тобто визнати його верховенство), перспективи тирана-вигнанця були непоганими. На той час перси вже володіли багатьма грецькими містами Малої Азії за допомогою залежних від них тиранів. Артафрен категорично зажадав від афінян, яких він розглядав як підданих царя, відновлення правління Гіппія, але, коли його вимога була відхилена, залишив це без наслідків (близько 502/501 р. до н.е.) [35, с. 94]. Тоді Гіппій через свого зятя Аянтіда, який успадкував Гіппоклову тиранію в Лампсаку, сам налагодив стосунки з перським царем і врешті-решт вирушив до його двору. Йому було вже за 75 років, і востаннє йому посміхнулася надія відновлення своєї тиранії в Афінах, коли перси вирішили покарати місто за його участь в Іонійському повстанні і підпорядкувати його собі. Знову він пережив розчарування. Родичі і прихильники, які ще залишалися в нього в Афінах, не приєдналися до акції, і похід, в якому він особисто брав участь, зазнав невдачі на рівнині Марафона (490 р. до н.е.) [9, с. 287]. Пізніше розповідали, що він загинув у битві. Ймовірно, правдивіший інший переказ, що він, осліпнувши, помер під час повернення в Сігей на острові Лесбос. Однак члени його родини і тоді не відмовилися від надії на відновлення панування над Афінами і разом з провидцем Ономакрітом, колись вигнаним Гіппархом, а також посланцями фессалійського роду Алевадів у Сузах просили Ксеркса, щоб він виступив у

похід проти Греції і особливо проти Афін. Вони перебували у військовому таборі, коли в 480 р. до н.е. відбувся напад на Акрополь, і намагалися схилити захисників до капітуляції, за якою, очевидно, мало відбутися відновлення тиранії дому Пісістратидів. Але населення Аттики за три десятиліття, що минули після повалення влади Гіппія, настільки звикло до демократії, що і в тяжкому становищі відхилило цю пропозицію. З поразкою персів біля Саламіна для нащадків Гіппія згасла остання надія на досягнення їхньої мети [35, с. 95].

Як бачимо, правління Пісістратидів було логічним продовженням політики батька. Досягнуте при Пісістраті економічне та культурне процвітання Афін тривало і приносило нові плоди. Влада тиранії залишалася стабільною та популярною. Проте Пісістратиди відрізнялися від батька тим, що вони вже не мали жодної особливої релігійної харизми і були не «богообраними» правителями, а спадковими монархами. Це, безумовно, знижувало статус тиранії та суттєво зменшувало її легітимацію, що, втім, не заважало їй успішно функціонувати ще деякий час. Перелом, який стався після вбивства Гіппарха, якісно змінив характер тиранії. Тепер ця влада вперше набула негативної спрямованості. Щоправда, і тут слід зазначити, що терор Гіппія був спрямований проти аристократії і не торкався народу.

Правління Пісістрата та його синів позитивно вплинули на торгово-ремісничу сферу і становище «нових людей». Очевидно, що тими ж соціально-економічними причинами пояснюється і недовговічність тиранії: коли криза була подолана, а нагальні потреби вирішені, селяни, ремісники і «нові люди» перестали потребувати влади тирана і їхня підтримка йому значно ослабла. Тоді й з'явився шанс єдиного незадоволеного стану – аристократії. Знать не могла змиритися з підпорядкованим, другорядним становищем і вона, як і раніше, претендувала на владу та провідні позиції в суспільстві. Тому, коли Алкмеоніди робили спроби повалити Гіппія, народ залишався пасивним глядачем. Він не мав нічого проти тиранії, але й не потребував її більше.

РОЗДІЛ 3. ВІДНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ В АФІНАХ. РЕФОРМИ КЛІСФЕНА

Вакуум влади, що виник після вигнання Пісистратидів, позначився не відразу. Оскільки тирані не торкнулися суті стародавньої солонівської конституції та задовольнялися тим, що намагалися призначити на важливі державні посади своїх родичів та друзів [30 а, с. 286], архонт Гарпактид, обраний ще за Гіппія, залишався на посади, мабуть, до кінця свого терміну. При цьому дуже ймовірно, що державна машина продовжувала функціонувати без збоїв. Ми нічого не знаємо про те, чи відродилося старе суперництво між знатними родами, що раніше допомогло Пісистрату захопити владу. Роки, що пройшли до обрання Ісагора архонтом на 508/507 р. до н. е., очевидно, були присвячені усуненню з життя Афін найбільш одіозних слідів правління Пісистратидів [71, с. 369].

Нам відомо чуємо про шість заходів, здійснених, ймовірно, у ці три роки, хоч і не можемо точно визначити, в якому хронологічному порядку вони йшли один за одним. З цих заходів як мінімум два знайшли відображення і в реформах Клісфена.

Перший захід – підтвердження однієї старої норми, що бере свій початок, вірогідно, до часів Драконта, згідно з якою поза законом оголошувалася будь-яка людина та її спадкоємці у разі прямої спроби встановлення або підбурювання до встановлення тиранії в Афінах [3, с. 26]. Майже напевно можна сказати, що у зв'язку з цим відродженням законом були оприлюднені імена Пісистратидів та проголошено про неприйняття суспільством тиранії, що ми й дізнаємося від Фукидіда [30 а, с. 387].

Перше, що, мабуть, зробили переможці (а можливо, один із їхніх лідерів – Ісагор) після вигнання тиранів, – переглянули списки громадян, оскільки багато хто з них, за словами Арістотеля, користувалися громадянськими правами незаконно [3, с. 22]. Цей захід відомий як діапсефісмос. Про те, хто саме та яким чином був позбавлений

громадянських прав, нам залишається лише здогадуватися. Оскільки до Клісфена громадянство визначалося лише членством у фратрії; діапсефізм, очевидно, змусив фратрії підготувати або перевірити списки своїх членів, внаслідок чого громадянство втратив кожен, хто не пройшов реєстрацію. Арістотель розповідає, що внаслідок цього заходу цивільні права були відібрано у людей, які приєдналися до Пісістрата «внаслідок страху», оскільки вони, мабуть, потребували його протекції. Сюди могли входити іноземні найманці або охоронці, яких використовував Пісістрат при захопленні влади і яким він, ймовірно, дозволив влаштуватися в Аттіці [9, с. 29; 30 а, с. 287; 3, с. 28], а також нащадки ремісників, яких Солон запросив оселитися разом із сім'ями в Аттіці [23, с. 108]. Те, що Солон офіційно визнав їх як громадян, було не цілком очевидно вже для Плутарха; однак і ці ремісники, і найманці Пісістрата насправді могли користуватися такими громадянськими правами, як у роботі народних зборів (екклесії) і гелієї з безпосередньо вираженої або завуальованої санкції тирана навіть без прийняття їх у фратрію. Зрозуміло, що після падіння тиранії ці люди повинні були опинитися в дуже вразливому положенні, а оскільки вони не були включені до списків фратрій, проведення діапсефізму позбавило їх тих привілеїв, якими вони користувалися [71, с. 370].

Дві події цього періоду мають надійні датування. З тієї обставини, що «Пароська хроніка» відносить запровадження змагань чоловічих хорів – вочевидь, на святі Панафінеї – до року архонта Лісагора (509/508 р. до н. е.), майже неможливо отримати жодної інформації, крім того факту, що і після падіння тиранії свято, перетворене Пісістратом на головний засіб прославлення Афін, зберіг таке значення, зазнавши лише незначних змін. Більш цікавим є твердження Плінія [20, с. 57], що статуї «тиранобивць» Гармодія та Аристоклітона (безперечно, ідентичні тим скульптурам, які Павсаній приписує Антенору) [17, с. 34], були встановлені в Афінах 509 р. до н. е. Справа в тому, що навіть якщо таке точне датування не викликає довіри,

здається дуже ймовірним, що повалення тиранів було відзначено подібним чином невдовзі після самої події [71, с. 370].

Нарешті, закон про заборону тортур афінських громадян, датований у Андокіда роком архонта Скамандрія [1 а, с. 47], пов'язується з цим періодом на тій підставі, що такі тортури застосовувалися тиранами. Оскільки немає даних для встановлення часу архонтства Скамандрія, дослідники сходяться на тому, що цей закон був прийнятий у 510/509 р. до н. е., відразу після вигнання тиранів [71, с. 370].

З поваленням тиранічного режиму суперництво між впливовими родами-геносами знову вирвалося назовні. Що саме призвело до конфлікту, ми не знаємо, як не знаємо і того, чи були залучені до протистояння якісь інші роди, крім тих, на чолі яких стояли Клісфен та Ісагор, син Тисандра, якого Арістотель називає «другом тиранів» [3, с. 30]. Про предків Ісагора Геродоту, за його словами, важко сказати щось певне, за винятком того, що його родичі приносять жертви Зевсу Карійському [9, с. 245]. Слова Геродота можуть здатися дивними, оскільки ім'я Тисандр уже зустрічалося у його творі: так звали батька Гіппокліда – одного з наречених Агарісти (майбутньої дружини Мегакла – батька Клісфена) і архонта 566/5 р. до н. е. На цій підставі деякі автори пов'язують Ісагора з афінським родом Філаїдів [113, р. 278]. П. Бікнелл називає його Кімонідом – двоюрідним братом Стесагора і молодшого Мільтіада [100, р. 38-39]. Незважаючи на невизначеність у вирішенні цього питання, зв'язок Ісагора з Філаїдами цілком можливий. Якщо Ісагор – Філаїд, то його справді можна назвати «другом тиранів». В такому у разі дана Аристотелем характеристика здатна породити чимало сумнівів, оскільки зводить подію до спрощеної схеми: суперництво Клісфена та Ісагора представляється як боротьба між «ворогами тиранів» (Алкмеонідами) та його «друзями». Втім, «друзями» тиранів можуть бути названі і самі Алкмеоніди, які неодноразово укладали політичні союзи з тиранами [45, с. 99].

Отже, якщо Ісагор все ж таки має відношення до Філаїдів, можна припустити, що в якийсь момент відносини останніх з Пісістратидами псуються настільки, що він стає одним з активних борців з тиранією. Мало того, можна припустити, що роль Ісагора у поваленні тиранії була мало не визначальною. Саме його другом (хепос) стає спартанський цар Клеомен, який брав діяльну участь у поваленні Пісістратидів [9, с. 246; 3, с. 31].

Втім, античні автори (можливо, заднім числом) схильні висувати на перший план Алкмеонідів. Геродот називає їх найбільш ревними борцями з тиранією і заявляє, що весь час правління тиранів Алкмеоніди провели у засланні [9, с. 293]. Про те саме вустами Алквіада говорить і Фулідід. «Адже ми (Алкмеоніди) адже, – заявляє Алквіад, завжди ворогували з тиранами... внаслідок чого у наших руках постійно залишалося головне керівництво народом [30 а, с. 302]. Арістотель також віддає Алкмеонідам пальму першості у справі вигнання тиранів. Розповідаючи про перетворення Клісфена в простата демосу, він зазначив: «Це сталося тому, що мало не головними винуватцями вигнання тиранів були Алкмеоніди і вони ж здебільшого вели невпинну політичну боротьбу» [3, с. 31].

Далі доцільно хоча б в загальному відтворити хід боротьби, що розгорнулася між Клісфеном та Ісагором. Після повалення тиранії в 510/9 р. до н.е. – в архонтство Скамандрія – Ісагор та Клісфен виявились найбільш впливовими політичними постатями. Геродот називає їх вплив пануванням [9, с. 245]. Більшу вагу на даному етапі мав, швидше за все, Ісагор, тісно пов'язаний з аристократією та аристократичними гетеріями. Можливо, його опорою був афінський ареопаг. Не виключено, що його зв'язки з Клеоменом та Спартою виникли ще до повалення тиранії. Клісфен також міг бути ареопагітом, але його прихильників слід шукати скоріше серед булевтів (членів Ради п'ятисот (буле). Можливо, у цьому полягає пояснення спроб спартанського царя Клеомена розпустити Раду 400.

У боротьбі, що розпочалась, успіх спочатку сприяв Клісфену. Архонт 509/8 р. Лісагор, як вважає П. Бікнелл, міг бути союзником

Клісфена [100, р. 41]. Тоді ж, вважає дослідник, було оприлюднено програму реформ [100, р. 41]. А в 508 р. до н.е. архонтом обирається Ісагор, який очолив і, можливо, створив потужну політичну коаліцію. Можливо, під час цих виборів зазнав невдачі з прихильників Клісфена – приміром, племінник Клісфена Алкмеон, який став архонтом у 507/6 чи 505/4 рр. до н.е. [45, с. 101]. Принаймні наші джерела говорять про якусь поразку Клісфена, після якої він, за словами Геродота, починає підлещуватися перед простим народом. Арістотель, повторюючи сказане Геродотом, уточнює, що Клісфен був переможений гетеріями (союзи аристократії) і тому змушений був звернутися по допомогу до демосу [3, с. 30]. Він «включає демос у своє угруповання» – гетерію [9, с. 245]. Останнє навряд чи слід розуміти буквально. Як вважають дослідники, це означало перетворення Клісфена на простата демосу [45, с. 101].

Те, що Геродот називає запобіганням перед простим народом, Арістотель ілюструє обіцянкою Клісфена надати народній масі політичні права [3, с. 30]. Далі Арістотель зазначає, що, «очолюючи народну партію на четвертому році після повалення тиранів, при архонті Ісагорі, він (Клісфен) почав з того, що розподілив усіх громадян між десятьма філами, замість чотирьох» [3, с. 31]. В даному випадку йшлося не так про проведення реформи філ в архонтство свого політичного супротивника – Ісагора, скільки про оприлюднення її проекту. Якщо, звісно, це було зроблено раніше – в архонтство Лісагора (509/508 рр. до н.е.), як вважає П. Бікнелл [101, р. 77].

Іншими словами, відповіддю Клісфена на обрання Ісагора архонтом стають обіцянки (а можливо, і не лише обіцянки) провести радикальні перетворення і, як наслідок, перетворення його на простата. Альянс із демосом, за словами Ч. Хігнетта, дозволив Клісфену мати у своєму розпорядженні більшість у народних зборах, і його наступним кроком стає оприлюднення проекту демократичних перетворень [108, р. 126]. Але зробити це було можливо, лише маючи на своєму боці Раду 400. Щоправда, Ч. Хігнетт заперечує факт створення буле Солоном, тому йому залишається

дивуватися, як пропозиції Клісфена могли бути поставлені на голосування без порушення існуючої конституції, якщо врахувати, що саме архонт (в даному випадку – Ісагор) головував на засіданнях народних зборів [108, р. 127]. Тим часом Геродот прямо вказує на існування буле в період боротьби Клісфена та Ісагора: саме його намагатиметься розпустити пізніше спартанський цар Клеомен [9, с. 247].

Отже, можна говорити про два варіанти розвитку подій. Згідно з першим, оприлюднення програми реформ почалося до зіткнення Клісфена з Ісагором. В цьому випадку слід припустити, що проведення реформ планувалося заздалегідь і що запропонована програма реформ і стала приводом до суперництва з Ісагором. Згідно з другим варіантом, програма реформ народжується більш менш спонтанно і є відповіддю на виклик, кинутий Клісфену Ісагором. Логіка боротьби, що розгорнулася – в тому вигляді, як її описують джерела – змушує припустити, що програма демократичних перетворень виникла в процесі суперництва Клісфена та Ісагора [93, с. 164-165].

«Тепер, – читаємо у Геродота, – коли народ був на боці Клісфена, він був значно сильнішим своїх супротивників» [9, с. 246]. Архонт Ісагор та гетерії на допомогу яких він спирався, виявилися у цій ситуації безсилями. Клісфен, використовував, якщо так можна сказати, важелі неформального впливу, фактично виявився господарем становища. «Ісагор же цього разу був переможений, – продовжує Геродот, – і зі свого боку вигадав ось що. Він закликав на допомогу лакедемонянина Клеомена, який був його приятелем з часу облоги Пісістратидів» [9, с. 246]. Спартанський цар Клеомен через герольда звертається до афінян з вимогою вигнати Клісфена і всіх тих, над тяжіла «скверна». Йдеться про представників роду Алкмеонідів, «осквернених» вбивством прихильників Кілона. В результаті у вигнання крім Клісфена вирушило 700 афінських сімейств, серед яких були не тільки представники роду Алкмеонідів, а й їх прибічники, тобто ті, хто належав до їхнього угруповання [79, с. 100].

Спартанський цар Клеомен який прибув до Афін після втечі Клісфена спробував розпустити раду і віддати владу в руки 300 прихильників Ісагора – членів його гетерії [9, с. 247; 3, с. 31]. Атака на раду могла означати, що в ній переважали прихильники Клісфена, хоча не виключено прагнення Клеомена сформувати нову раду з прихильників Ісагора. Втім, вигнання 700 афінських сімей, серед яких, напевно, були і члени ради, могло вимагати її поповнення чи реформування. Крім того, реформування ради, яка виносила проекти рішень на голосування народних зборів, дозволило б нейтралізувати і народні збори. Однак члени буле, які залишилися, не пішли назустріч Клеомену та Ісагору, в чому були підтримані демосом [45, с. 104].

Про подальші події повідомляють Геродот і Арістотель. Причому їх розповіді дещо відрізняються одна від одної. Геродот віддав пальму першості у боротьбі з Ісагором і радою. «Коли рада чинила опір, – пише Геродот, – і не захотіла підкоритися, Клеомен, Ісагор та їхні прихильники (у Геродота: «і його прихильники») захопили акрополь. Інші ж афіняни об'єдналися і тримали в облозі акрополь два дні. А на третій день вони уклали з обложеними угоду, за якою всі лакедемоняни залишили країну» [9, с. 247]. У Арістотеля читаємо, що після вигнання Клісфена «рада чинила опір і зібрався народ» [3, с. 31]. А потім – вже після перемоги над Ісагором і Клеоменом – «коли народ взяв у свої руки управління, Клісфен став вождем і простатом народу» [3, с. 31]. Таким чином, Клісфен вийшов з боротьби переможцем, залучивши на свій бік демос. Такі події, як смути після Солонового законодавства, як тиранія Пісистрата і, нарешті, сама боротьба з Ісагором, чітко показували, що афінському ладу бракує стійкості, і Клісфен виступає перетворювачем цього ладу у більш демократичному дусі. Між ним та Солоном – велика різниця: Солон – посередник між партіями, а Клісфен – вождь партії, який рішуче став на бік демосу [36, с. 109].

Лише після цього починається тривалий період реформ. Перш ніж говорити про самі реформи, торкнемося ще однієї проблеми. Досі нез'ясованим залишається питання, яким чином були проведені реформи та

яку посаду в момент їх проведення обіймав сам Клісфен, бо на відміну від Солона він не був спеціально обраний законодавцем. Не був він і архонтом. Деякі дослідники говорять про спеціальну законодавчу комісію, яку очолив Клісфен, інші вважають, що він міг бути, скажімо, номофетом [45, с. 105]. Останнім часом все частіше висловлюється припущення, що закони Клісфена приймалися як постанови народних зборів [58, с. 23]. У цьому випадку він міг і не обіймати офіційну державну посаду, залишаючись, скажімо, ареопагітом або, що більш імовірно, булевтом. Не виключено і те, що становище Клісфена було близьким до становища Пісістрата, тобто неформального лідера, який не обіймав значиму державну посаду. Йому було достатньо залишатися простатом демосу, що було неформальним способом домінування. Це справді могло нагадувати тиранію [45, с. 105].

Однак найбільш визначне перетворення Клісфена – реформа філ та створення демів як адміністративних одиниць – чітко відноситься Арістотелем до початку реформ і датується роком архонтства Ісагора – 508/7 р. до н.е. [3, с. 31-32], що узгоджується з повідомленнями Геродота. За словами «батька історії», борючись з своїм суперником Ісагором, Клісфен «залучив на свій бік раніше безправний афінський народ, <...> змінив назви філ і збільшив їх число» [9, с. 246]. Геродот вважає, що мотивом для реформування філ могла бути ненависть до іонійців. Ось що він писав з цього приводу: «Клісфен же Афінський, син доньки Клісфена Сіківінського (названий по імені діда), в нагадування своєму тезці Клісфену так само, здається, зневажав іонян, як і той дорійців, і рівним чином не бажав, щоб мав на філу афінян були однакові ми з іонійцями» [9, с. 246]. Заяви Геродота про ненависть Клісфена до іонійців як стимул для згаданої реформи безперечно суперечить повідомлення Арістотеля про те, що назви афінським філам були присвоєні лише після консультації з Дельфами. «Філам він (Клісфен) дав як епонімів зі ста попередньо намічених архегетів десятиох, яких прорекла піфія» [3, с. 32]. Натомість відоме негативне ставлення до іонійців самого Геродота [47, с. 72].

Втім, про демократію тут ще нічого не йдеться. Про неї Геродот скаже в іншому місці та в іншому контексті. Наведена вище цитата лише невелика деталь досить ґрунтовної розповіді про сватання Мегакла до Агарісти, від шлюбу з якою і народився майбутній реформатор: «Ось яке було змагання наречених, – завершує своє оповідання Геродот, – таким чином, слава Алкмеонідів рознеслася по всій Елладі. Від шлюбу Мегакла з Агарістою народився Клісфен, який запровадив філі і встановив демократію в Афінах» [9, с. 295]. Ось так у вигляді короткої ремарки повідомляється про встановлення Клісфеном демократії.

Відзначимо, до речі, що в іншому місці Геродот визначає політичний устрій, що сформувався в результаті реформ Клісфена як *ісеґорію* (*isegoria*), яку трактують як право публічних виступів, запроваджене, вочевидь, ще Солоном. Розповідаючи про перемоги афінян, здобутих незабаром після повалення, він відзначає: «Отож, могутність Афіні зростала. Зрозуміло, що рівноправ'я для народу не тільки в одному відношенні але й взагалі – дорогоцінне надбання» [9, с. 248].

До речі, найбільше зростанням могутності афінян були стурбовані спартанці, які допомагали їм скидати тиранів. Тому тепер, щоб знову зробити афінян слабкими, вони виношували плани відновлення тиранії в Афінах: «І тоді, маючи ці оракули, лакедемонці, бачачи також, що афіняни набули великої сили та зовсім не мають бажання слухати їхніх наказів, вони зрозуміли, що народ Аттики, якщо залишиться вільним, стане рівним із ними» [9, с. 252]. Для обговорення цього питання вони запросили до Спарти своїх союзників та колишнього афінського тирана Гіппія. Ось що розповідає Геродот. «Ми почуваємо, що ми неправильно зробили. Ми цим хочемо сказати, що нас збочили брехливі оракули і ми наших найкращих друзів, які обіцяли нам тримати підвладними афінян, ми їх вигнали з їхньої батьківщини, а згодом, коли ми це зробили, ми віддали місто невдячному народові, бо цей народ, коли завдяки нам звільнився, він підняв голову і

почав глумитися з нас і з нашого царя, і прогнав нас. А крім того, вони піднеслися в своїх думках і стають могутніми...» [9, с. 252].

В іншому місці, але в тому ж контексті, устрій, що виник в Афінах після повалення тиранії, Геродот називає *isokratia* (рівноправ'я). Коринфянин Сокл (Сосіклес), який брав участь у згаданому вище обговоренні питання про повернення Гіппія в Афіни, висловив сумніви у необхідності знищення свободи та відновлення тиранії: «Невже небо спуститься під землю, а земля піднесеться над небом, а люди житимуть у морі, а риби житимуть там, де жили люди, бо хто? Ви, лакедемонці, наважтеся скасувати рівноправ'я і поставите в містах тиранів, від яких не буває у світі нічого, крім несправедливості і кровопролиття. Бо якщо справді ви вважаєте за добро, щоб у містах владарювали тирані, тоді ви перші поставте тирана у вашій державі, а потім уже намагайтеся поставити його й в інших містах» [9, с. 252].

Повертаючись до розмови про Клісфена, зазначимо, що встановлений ним устрій часто називають *isonomia*. Щоправда, Геродот, якому добре відоме це поняття, з якихось причин не використовує його стосовно Афін [47, с. 75].

У найзагальнішому сенсі ісономія найчастіше сприймається як рівноправність чи рівність перед законами [117, р. 122]. У такому контексті ісономія згадується в сколії, що наводиться Афінеєм, на честь тирановбивць Гармодія і Аристокітона:

«Під листями мірту мечі пронесемо,

Подібно Гармодію з Аристокітоном,

Коли вбили тирана мечем

І рівними всіх перед законом зробили» [8, с. 428].

Але найбільшу популярність здобули, мабуть, так звані перські дебати, під час яких обговорювалися переваги та недоліки різних форм політичного устрою: монархії, олігархії та демократії [9, с. 158-159]. Зауважимо попередньо, що уявлення про різні форми конституційного устрою навряд чи з'явилися раніше першої половини V ст. до н. е. [47, с. 75]

Отан – один із учасників обговорення – запропонував встановити ісономію, яка найчастіше ототожнювалася з демократією. Суть його пропозиції полягала в тому, щоб передати владу не єдинокоржавному владці, а всьому народові [9, с. 158], тобто встановити «народне правління». «Стосовно народного правління, – продовжує Отан, – то воно насамперед має перевагу перед усіма іншими вже через своє прекрасне ім'я – «ісономія» [9, с. 158]. А далі він дає цікаву характеристику декларованого ним «народного правління», тобто. ісономії: «Адже народ керує, [роздаючи] державні посади за жеребом, і ці посади відповідальні, а всі рішення залежать від народних зборів. Отже, я пропоную знищити єдиновладдя і зробити народ повелителем, тому що саме в народправства є всі блага і переваги» [9, с. 159]. Таким чином, ісономія у версії Отана передбачала: вибори за жеребом; відповідальність посадових осіб; прийняття рішень народними зборами [47, с. 76].

Вчені схиляються до думки, що в ісономії слід бачити не форму конституційного устрою, а принцип політичної рівності. Винятком можуть бути названі, мабуть, лише перські дебати, в яких вона є формою конституційного устрою тотожної демократії [47, с. 79].

Як принцип політичної рівності ісономія контрастує зі свавіллям правління тиранів. Її доречніше б назвати станом, що виникав (або міг виникнути) після ліквідації тиранії (або єдиновладдя). Ісономія мала змінити тиранію на о. Самос після смерті тирана Полікрата [9, с. 175]. Ісономією (на думку Геродота – лише на словах) замінив тиранію Арістагор [9, с. 238]. В тому ж онтексті поняття ісономія використовується і в сколії на честь Гармодія та Аристокітона. Звернемо увагу на те, що не політичні перетворення, а вбивство тирана («вразили тирана мечем»), зробило всіх афінян рівними (isonomous) перед законом. Іншими словами, вбивство (або повалення тиранів) і було тим перетворенням, яке породжувало ісономію. При цьому можна з упевненістю сказати, що виникаючі (або можуть

виникнути) внаслідок цього форми політичного устрою були різні. Спільним же для них всіх було заперечення тиранії [47, с. 79].

Геродот повідомляє про встановлення Клісфеном демократії мимохідь. Можливо, справа в тому, що самі афіняни не вважали Клісфена творцем демократичного устрою [47, с. 80]. Арістотель, наприклад, вважав, що Клісфен, збільшивши кількість афінських філ сприяв зміцненню демократії, що вже сформувалася в Афінах, надавши їй більш радикальних рис [5, с. 172].

Творцем демократії, був легендарний афінський цар Тесеї. Ось що писав про це Павсаній: «серед народу існує загальнопоширена думка, ніби Тесеї передав все керівництво справами народу, і що, починаючи з цього часу, Афіни стали демократією, поки Пісістрат не повстав і не став тираном. Розповідається і багато іншого, невірне, серед народу людьми, які не дуже обізнані в історії, які все, що вони у дні дитинства чули у хорах і трагедіях, вважають за істину...» [17, с. 25].

Демократія, вочевидь, стала результатом так званого синоїкізму. Його наслідком, згідно з Аристотелем, стало те, що політичний устрій в часи Тесея (425-410 рр. до н.е.) дещо відхиляється від монархічного [3, с. 56]. Що це означає – пояснює Плутарх: «Тесеї, за словами Арістотеля, першим виявив прихильність до простого люду та відмовився від єдиновладдя...» [24, с. 16]. І далі: «впливовим людям він обіцяв державу без царя, демократичний устрій, який йому, Тесею, дасть лише місце воєначальника і охоронця законів, в іншому ж принесе всім рівність» [24, с. 16].

Очевидно, встановлення афінським царем Тесеєм демократії полягала у його відмові від єдиновладдя (а отже, і від тиранії) [47, с. 81]. Справа в тому, що в античній літературі синонімом *basileus* було поняття *tyrannos*. У «Благальницях» Евріпіда Тесеї зауважує: «Немає нічого для держави гіршого за єдиновладдя» [31, с. 589]. У цій трагедії Тесеї зображується як переконаний противник тиранії. Як вважають дослідники саме з цим в чималій мірі було пов'язане зростання його популярності, початок якої можна

датовати кінцем VI ст. до н.е. А в V ст. до н.е. нерідким є уподібнення афінського царя відомим тираноборцям. На розписах деяких афінських ваз, і навіть на східному фризі Тесея Тесея зображується у позі Аристокітона відомої скульптурної групи [47, с. 81].

Отже, Тесея в уявленні стародавніх авторів встановив демократію, а Клісфен відновив її після повалення Пісістратидів. І в цьому немає жодної помилки або застереження, оскільки *demokratia* (як і *isonomia*) має більшою мірою відношення до ліквідації тиранії, про що йшлося вище. По суті це досить розпливчастий термін, що характеризує стан, що виник в результаті повалення тиранії (або єдиновладдя). За словами Алквіада (у передачі Фулідіда) «будь-який <...> порядок, протилежний династичному ладу називається демократією» [30 а, с. 302]. Те ж саме має на увазі Лісій, розповідаючи про предків сучасних йому афінян: «Вони (афіняни) перші і єдині на той час вигнали царів, які правили ними, встановили у себе демократію, вважаючи, що свобода всіх виробляє найбільшу одностайність» [16, с. 61].

Сказане Геродотом дає можливість припустити, що мова йде про дві взаємопов'язані події: 1) встановлення (чи відновлення) демократії (тобто повалення тиранії); 2) реформа філ. Після вигнання тиранів, Клісфен установив (або відновив) демократію. Але крім того він зробив перетворення, з яких найбільш визначним, на думку Геродота, було створення нових філ [47, с. 83]. Арістотель додає до повідомлення Геродота ряд важливих деталей: виявляється, Клісфен хотів перемішати громадян, «щоб більша кількість людей отримала можливість участі у справах держави. ...Поділив він не на дванадцять філ з того міркування, щоб цей поділ не збігався з існуючим раніше розподілом на триттії: саме, у чотирьох філах було дванадцять триттій, так що в цьому випадку не вдалося б змішати народ. І далі: «Філам він (Клісфен) дав як епоніми зі ста попередньо намічених архегетів десятих, яких промовила піфія» [3, с. 32]. Втім, створюючи нові філи, Клісфен не ліквідував старі філи, а тільки позбавив їхнього колишнього

значення. Відомо, що колишні філи продовжували існувати, залишаючись культовими об'єднаннями [58, с. 16].

Дещо інакше реформа філ представлена в «Політиці». Говорячи про реформування політичного устрою в Афінах та Кірені, Арістотель зазначає: «З одного боку, необхідно заснувати більше нових філів і фратрій, з другого – приватні святині об'єднати в кілька громадських святинь, і взагалі вигадати так хитро, аби всі стани в державі в міру можливості змішалися між собою, а попередні товариства розпалися» [5, с. 172].

Якщо говорити про філи загалом, очевидно, що вони стають значними політичними інститутами, оскільки були наділені чималими політичними правами. Народні збори відтепер збиралися за філами. Причому кожна філа могла скликати свої власні збори, на яких, зокрема, обиралися її посадові особи – епімелети філ [45, с. 170]. Крім цього, кожна філа являла собою військову організацію. Очевидно, вже з часу Клісфена афінська армія складалася з десяти підрозділів, які очолювали таксіархи [3, с. 85]. Тут Арістотель каже, що таксіархи призначали лохагів [3, с. 85]. Лохаги призначалися таксіархами і мали очолювати військові контингенти тритій. Хоча перша згадка про лохагів відноситься до 479/8 р. до н.е., але, можливо, вони з'являються і раніше – у період реформ Клісфена [45, с. 107].

Клісфенові філи не представляли собою суцільних територій. Варто згадати, що в Аттиці існували один час партії, що групувалися по місцевостях, що відомі вже нам педієї, парали і діакрії відповідали трьом районам країни, з яких в кожному панувала одна з цих партій. Потрібно було запобігти розвитку відокремленості різних частин Аттики, розвиток місцевих партій, переважання місцевих інтересів над спільними. Запровадивши нові філи, Клісфен розділив Аттику на 30 частин, з яких 10 знаходились довкола міста, 10 – вздовж берега, а 10 в середині країни, і ці 30 частин, що називалися триттіями, тобто третинами, були розподілені за жеребою між 10 новими філами, по 3 триттії на філу, так, щоб кожна філа мала свою частину в усіх місцевостях. Інакше кажучи, кожна філа складалася з 3 триттій, кщо

знаходились в 3 різних районах: одна – в міському окрузі, що відповідала педієї, друга – в береговій смузі, паралії, і третя – в середині Аттики, де раніше була діакрія. Таким чином, до складу кожної філи входили частини з різних районів. На противагу філам триттії були суцільними територіями, в 1 1/2-2 кв. миль кожна, з приблизно однаковою кількістю жителів. Вони були з'єднуючою ланкою між філами і демами, на які була розділена територія Аттики і яких було в цілому більше 100 [36, с. 110].

Те, що реформа філ була проведена в першу чергу, не дивно; всі інші перетворення вже ґрунтувалися на новому розподілі громадян. Замість чотирьох старих філ (точніше, не «замість», а «разом»: старі філи збереглися для культових потреб) було створено десять нових, заснованих на територіальному принципі [3, с. 31]. Але кожна з філ не становила цілісної території; вся Аттика була поділена на три частини: місто, прибережну та внутрішню, причому кожна філа складалася з трьох частин («трітій») по одній від кожного регіону Аттики. Розподіл триттії за філами відбувався, як стверджував Арістотель, за жеребом. Найменшою, але, мабуть, найважливішою адміністративною одиницею став дем. У демі зберігався список його членів (повноправних громадян), до якого включали молодих демотів, які досягли 18-річного віку і ставали з цього часу повнолітніми, правоздатними громадянами. При цьому молоді афіняни приносили наступну характерну клятву: «Я не осоромлю священної зброї, не залишу соратника в бою, захищатиму все священне і несвященне, один і разом з іншими; батьківщину передам (спадкоємцям) не менш, а більш сильною і славною, ніж ту, яку успадкував; слухатимуся влади і коритимуся законам встановленим і тим, які народ встановить одностайно; не допускати, якщо хтось буде їх скасовувати або їм не коритиметься, але захищатиму їх один і з усіма; шануватиму рідні» [36, с. 113].

Загальні збори демотів обирали строком на рік старосту дема – демарха. Саме в демі встановлювалася приналежність афінянина до громадян. Деми значно відрізнялися за населеністю, і найбільший їх, Ахарни, утворював цілу

тритію. Число демів у філах строго не лімітувалося (наприклад, у філі Еантіді ніколи не було більше 6 демів), а всього демів було значно більше ста. Страбон повідомляє, що на його час існувало 170 (або 174) демів [29, с. 377]. Незважаючи на те, що деми були територіальними одиницями, приналежність до дему передавалася у спадок: якщо афінський громадянин жив під час реформ Клісфена у якомусь демі, то його нащадки продовжували належати до того ж дему, незалежно від місця проживання [58, с. 19]. За словами відомого київського антикознавця В. Ставнюка «Община демотів, низова, первинна ланка всієї полісної організації, стає, таким чином, тим спільним, тим знаменником, у відповідності якому знаходить своє обґрунтування належність до громадянського загалу кожного окремо взятого громадянина» [78, с. 188].

«Змішавши» у нових філах усіх громадян, Клісфен, в такий спосіб, відчутно послабив (хоч і не розірвав повністю) родові зв'язки, силу старої традиції і вплив аристократичних родин. Вакуум влади, що виник в Афінах після усунення від влади Пісістратидів і який намагалася заповнити аристократія, поступово зникає. У той же час громадянська спільнота отримала надійний фундамент з нових філ і демів, на якому в подальшому будуватиметься вся політична, владна організація Афін [78, с. 189].

Показово, що Клісфен потурбувався і про релігійну легітимацію для своєї реформи: назви новим філам він дав такі, які обрала піфія з числа запропонованих ним варіантів [3, с. 32]. Це було черговою його релігійною маніпуляцією з дельфійським оракулом. Клісфену була потрібна божественна санкція своїм законам і він її легко отримав, як то кажуть, «по благу». Взагалі, у здійсненні реформ виявилася його делікатність по відношенню до релігії: він зважав на консервативність мислення своїх одноплемінників і не порушив священної традиції старих локальних культових об'єднань – всі вони залишилися недоторканими і збереглися «за батьківськими заповідями» [3, с. 32]. Тому не було обурень та звинувачень у поваленні споконвічних засад. Клісфен формально не скасовував старий порядок, а вводив на додачу

до нього ряд нововведень, які радикально змінювали політичну ситуацію. Формально його реформи полягали лише в тому, що нові філи мали замінити старі, але на це він мав «санкцію божества» [92, с. 376]. Впроваджені Клісфеном деми і філи були не тільки адміністративно-територіальними, а й самоврядними одиницями, поділ на які заклав інституційне підґрунтя афінської демократії [37, с. 279].

На основі нового поділу громадянського колективу було створено нову раду – Раду п’ятисот, що включала по 50 представників від кожної філи [3, с. 32]; члени Ради (булевити) обиралися за демами, пропорційно до чисельності останніх (жеребкування було введено в середині V ст. до н.е.). Рада п’ятисот не могла розпочати свою діяльність раніше 507/6 р. до н.е., а за архонта Гермокреонта (501/0 р. до н.е.) була вже введена «клятва булевітів» [3, с. 33]. Точніше датувати створення Ради п’ятисот важко, дехто з дослідників вважає більш імовірним порівняно раннє датування – 507-504 рр. до н.е. [58, с. 19].

Найбільш важливе у нововведеннях Клісфена було те, що відновлена ним демократія, нарешті отримала тверді гарантії свого подальшого існування. Було вжито ефективних заходів проти свавілля та неприборканості окремих знатних кланів та сильних особистостей. Силу перших мала підірвати адміністративно-територіальна реформа Клісфена, що мала на увазі роздроблення старовинних родових груп між новими територіальними підрозділами. А проти непомірного підвищення особистості був спрямований також заснований Клісфеном попереджувальний «суд черепків» – остракізм [3, с. 33].

Суть процедури полягала в тому, що на спеціальних народних зборах, які налічували не менше 6 тис. осіб, громадяни подавали голоси-черепки з написаними на них іменами тих, хто, на їхню думку, представляв небезпеку для суспільства. Той, хто отримав більшість голосів, повинен був піти у вигнання на 10 або (пізніше) 5 років, і хоча в іншому він не зазнавав ніякого безчестя або обмеження в правах, його політичної активності та впливу клалася межа, принаймні на певний час [93, с. 169].

Згідно зі свідченнями стародавніх авторів, вперше закон про остракізм був застосований через два роки після першої перемоги над персами при Марафоні (490 р. до н.е.). Тоді народ, який повірив у свою силу, використав серію остракізмів для усунення з Афін родичів та прихильників скинутих тиранів, щоб викоринити будь-яку можливість відродження антидемократичного режиму особистої влади. Але й пізніше остракізм залишався ефективним знаряддям контролю в руках демосу по відношенню до того аристократичного угруповання, яке за традицією постачало політичних лідерів Афінській державі. За допомогою остракізму афіняни оберігали себе від небажаних наслідків надмірного успіху того чи іншого аристократа. Послідовним усуненням політиків, чий вплив загрожував перевищити допустиму за демократії норму, громада і утверджувала своє суверенне право, своє значення втіленого державного начала.

Тепер можна запитати: з якою метою Клісфен проводив свої реформи? Першу відповідь знаходимо в Арістотеля. Він писав, що, створюючи нові філи, Клісфен хотів змішати населення, «щоб більше людей одержало можливість участі у справах держави» [3, с. 32]. Справді, змішати населення Клісфену вдалося чудово, проте, дане пояснення носить занадто явний «арістотелівський» характер. Насправді Клісфен не будував політичних теорій і не створював демократичний устрій, про який ще ніхто не мав жодного уявлення. Він не мав на меті створити в Афінах нову політичну систему, а вирішував цілком конкретні завдання щодо перетворення існуючого державного устрою. Помічено, що його реформа побудована на чітких математичних та геометричних принципах і тому деякі вчені припускають тут вплив піфагореїзму [110, р. 69]. Але це ще нічого не говорить про політичні цілі Клісфена. Достовірно відомо, що він залишив у силі солонівський ценз і солонівські класи, отже, можновладці зберегли свої провідні позиції в суспільстві [92, с. 377]. Зрозуміло, що Клісфен аж ніяк не збирався влаштувати із захопленням та переділом влади. Очевидно, що, здійснюючи свої реформи, він виходив з елітарної концепції влади та

орієнтувався на ієрархічну рівність. Тому дослідники надиво одностайно відзначають, що головною метою Клісфена було зруйнувати старі територіально-родові об'єднання аристократії, на які спиралися партії і гетерії, що змагалися за владу, і які допомогли Ісагору в боротьбі проти самого Клісфена [92, с. 378]. Цю мету йому вдалося реалізувати повністю. Тепер всі почесні роди і колишні угруповання виявилися розбиті за різними триттями і філами і не могли вже об'єднуватися в партії і вербувати собі прихильників на своїх територіях. Від цього вигравав насамперед сам Клісфен та його рід, який якраз не мав великих земельних володінь та міцної територіальної опори в Атиці. Тепер Клісфен зрівняв шанси Алкмеонідів та традиційних землевласницьких пологів. Звичайно ж, від цього виграла і верхівка «нових людей», яка тепер була остаточно зрівняна у правах та можливостях зі «старою» знатю і злилася з нею в один майновий клас [92, с. 378].

Латвійський антикознавець Х. Туманс висловив припущення, що Клісфен зробив офіційну заміну солонівського натурального цензу на грошовий ценз. На користь цього свідчать дві обставини. По-перше, після тиранії і потім реформи Клісфена кудись зовсім зник старий конфлікт між традиційною аристократією та «новими людьми». В писемних джерелах немає більше жодних свідчень це. На етичному та побутовому рівні протиставлення аристократії та нуворишів зберігалось завжди, але воно вже не становило політичної проблеми. По-друге, запровадження грошового цензу найкраще відповідало завданням і цілям Клісфена. Він відображав інтереси «нових людей» і цілеспрямовано прагнув підірвати вплив традиційної знаті, яка була його головним супротивником у боротьбі влади. Тож з найбільшою ймовірністю цю реформу можна приписати саме йому. По-третє, напрошується міркування: за що тоді Клісфен уславився в античності засновником рівноправності, якщо він залишив у силі цenzову систему? Адміністративна реформа не може бути причиною цього – вона має до рівноправності лише непряме відношення. Залишається одне – заміна

натурального цензу на грошовий. Вона справді зрівняла у правах всі стани та скасувала аристократичну монополію на владу. Тепер доступ до влади залежав не від походження, а від статків. Ось це й було першою рівноправністю для греків [92, с. 378].

Побічним продуктом нового устрою філ було прийняття до складу громадян іноземців, які проживали в Аттиці, і, якщо вірити Арістотелю, навіть рабів. Цілком імовірно, що це були ті самі громадяни, які незаконно користувалися цивільними правами ще до тиранії і тому підтримували Пісістрата [3, с. 32]. Під час тиранії їхня кількість могла стати ще більшою за рахунок почту тиранів. Тому відразу після усунення від влади Гіппія в Афінах був проведений перегляд громадянських списків, з яких були викреслені всі незаконні громадяни [3, с. 32]. Швидше за все, цю акцію влаштували впливові на той час прихильники Ісагора [79, с. 105; 58, с. 25]. Очевидно, що саме цих виключених зі списків людей Клісфен знову зробив афінськими громадянами і змішав їх у філах з корінним населенням [79, с. 105]. Причому, за свідченням Арістотеля, демотикон² був запроваджений ним спеціально для того, щоб афіняни не виділяли нових громадян і всі називалися однаково на ім'я свого дему [3, с. 32]. Після реформи ідентифікація громадянина в Афінах відбувалась на декількох рівнях – належність до дему та полісу. Для офіційного визначення громадянина називали його ім'я, патронімік та демотик [38, с. 12]. Однак природно виникає питання: що це були за нові громадяни і чому потрібно спочатку позбавляти їх громадянства, а потім знову його надавати? Усе стає зрозумілим, якщо згадати, що Солон приваблював в Аттику торговців і ремісників і робив їх афінськими громадянами [23, с. 105]. Вони якраз і мали підстави боятися втратити свої права, якби після Солона перемогла партія педіаків на чолі з Лікургом. Тому й підтримали тоді Пісістрата. Після падіння тиранії традиційна аристократія на короткий час перемогла і, звичайно ж, насамперед вирішила «поставити на місце» всіх «підлих» людей, які займаються ганебною діяльністю, а тим

² Демотикон – назва дему, до якого був приписаний громадянин і яку Клісфен ухвалив використовувати разом з особистим ім'ям і по-батькові.

більше «нечистих» громадян – іноземців. Це була спроба консервативної реакції, спроба підірвати сили конкуруючого табору «нових людей» та повернутися до традиційного аристократичного порядку. Але з цього нічого не вийшло – Клісфен зробив ставку на народ, нові сили і переміг [92, с. 380].

Ми не знаємо, що саме обіцяв Клісфен народу, коли розпочинав боротьбу з Ісагором. Арістотель каже, що він обіцяв народу політичні права, і взагалі зображує Клісфена свідомим демократичним реформатором [3, с. 30, 33]. Але це малоймовірно. Геродот зовсім нічого не повідомляє про політичну програму Клісфена. Залишається лише факт, що якимись обіцянками Клісфену все ж таки вдалося залучити на свій бік народ. Щоправда, важко сказати, що народ одержав від реформ Клісфена. На той момент, здається, нічого: майновий ценз зберігся. Реально адміністративна реформа одразу покращила становище лише «нових людей», зрівнявши їхні шанси на виборах із аристократією. Простий народ отримав вигоди від реформи далеко не відразу і це був, скоріше, побічний ефект, ніж усвідомлена мета Клісфена. Ці вигоди полягали в тому, що в змішаних філах знать втратила свій колишній вплив і народ виявився політично незалежним. Нова адміністративна система підвищила роль середнього класу у політичному житті, особливо на виборах та в народних зборах, та стимулювала його політичну свідомість шляхом інтеграції громадян у демах. Але все це могло виявитися лише з часом, а поки що народ нічого відчутного не отримав [92, с. 380].

Нарешті є ще один важливий аспект реформи Клісфена – це організація військової служби. Тепер військо комплектувалося за новими демами і триттіями, що мало забезпечити повний призов усіх громадян, придатних до військової служби. Це означало відновлення фаланги, яка не діяла всі роки тиранії. Незабаром ця фаланга показала себе у дії: спартанський цар Клеомен вирішив помститися афінянам за нанесену йому образу і, зібравши військо, разом із союзниками виступив у похід на Афіни. За словами Геродота, він хотів поставити там тираном Ісагора, який разом з ним тоді пішов з Акрополя [9, с. 247].

Одночасно з двох сторін в Аттику вторглися сусіди – беотійці та халкідяни. Через розбіжності коаліція швидко розпалася і спартанці покинули країну. Тоді афіняни отримали можливість помститися своїм сусідам – вони спочатку напали на беотійців, розгромили їх і взяли багато полонених. Потім вони переправилися на Евбею, розбили халкідян, взяли полонених і вивели 4000 своїх поселенців на землі халкідських аристократів. За полонених афіняни отримали великий викуп, десяту частину якого вони присвятили Афіні, встановивши їй на Акрополі четвірку мідних коней [9, с. 248]. Можна вважати, що ця перемога була першим прямим результатом клісфенівської реформи: в Афінах з'явилася потужна фаланга, яка одразу заявила про силу своєї держави [92, с. 381].

У 501/0 р. до н. е. було проведено ще одну важливу реформу: стали обирати стратегів – по одному від кожної філи. У VI книзі своєї «Історії» Геродот повідомляє про те, що один із Марафонських стратегів – Мільтіад – був обраний усім народом [9, с. 288]. На підставі цього робиться висновок, що стратеги спочатку обиралися не кожною філою окремо, а демосом, тобто, усіма афінянами [45, с. 113].

При цьому посада колишнього глави афінського війська – полемарха, мабуть, зберігається. Після повалення тиранії Пісістратидів, вона могла містити в собі певну загрозу для демократії, тому що в перспективі концентрація основного військового керівництва в руках однієї людини могла призвести до відродження тиранії. Клісфен і його наступники усвідомлювали це. Тому, для створення реального балансу, який би врівноважував владу полемарха, було створено постійну колегіальну військову посаду. Якщо розглядати з такої точки зору потребу у реформі реформи 501/0 р. до н.е., то стає очевидною її політичне спрямування – бажання попередити надмірне зосередження влади в руках однієї людини [42, с. 59].

Зміст реформи 501/0 р. до н.е., за висловом Арістотеля, полягав у наступному: «потім обрали стратегів по філах, з кожної філи одного, лідером же всієї армії був полемарх» [3, с. 33]. Кожна з десяти філ обирала найбільш

здібних претендентів, однак заключне слово залишалося за еклесією, яка в повному складі затверджувала склад стратегів [42, с. 60].

Перед Марафонською битвою, як розповідає Геродот, «Мільтіад звернувся до одинадцятого учасника голосування, обраного афінянами за жеребом полемархом (адже афіняни здавна давали полемарху рівне право голосу зі стратегами)» [9, с. 289]. Щоправда, полемархи тепер мали швидше почесні, ніж реальні права [3, с. 33]. Надалі вони остаточно втратять ряд військових функцій. Ось що говорить про це Арістотель: «Полемарх здійснює жертвопринесення Артеміді-Мисливці та Еніалію, влаштовує надгробні змагання на честь полеглих на війні та здійснює поминки на честь Гармодія та Аристокітона. У нього ж порушуються приватні судові процеси, що стосуються метеків і проксенів» [3, с. 82].

Про долю самого Клісфена нічого більше не відомо. Він непомітно сходить з політичної арени, і ми не знаємо навіть часу його смерті. Через кілька століть Павсаній бачив його могилу поруч із могилами тирановбивць – Гармодія і Аристокітона [17, с. 26], але це було, швидше за все, пізніше перепоховання, викликане ідеологічним вшануванням «борців за демократію» [92, с. 381]. Повна відсутність свідчень про подальше життя та діяльність Клісфена дає підстави вважати, що він впав у немилість після проведення своїх реформ [92, с. 381]. Про причини цієї немилості можна тільки здогадуватись: чи над ним взяли гору його політичні противники, чи він був засуджений як член т. зв. «зрадницького посольства» в Персію [64, с. 214] (Геродот розповідає, що після того, як Ісагор з Клеоменом були вигнані з країни, афіняни були переконані, що їх чекає нова війна зі спартанцями, і тому відправили посольство до Сарди укласти союз із персами. Перси зажадали від афінян визнати васальну залежність від них (зажадали від афінян «землі та води»). Посли на свій страх і ризик погодилися з цією умовою. За це після повернення в Афіни вони зазнали суворого засудження [9, с. 247]). Нарешті, можливо, що його спіткала схожа доля, як і Солона: народ чекав від нього радикальних перетворень влади, і, можливо, знову

переділу землі, а Клісфен нічого цього не зробив. Природно, що в масах це викликало розчарування та озлоблення. Як би там не було, відомо лише те, що після своїх реформ Клісфен зник із політики, а його справа продовжувала ЖИТИ.

Значення реформ Клісфена для афінської демократії усвідомлювали самі стародавні греки. Геродот стверджував, що Клісфен своєю реформою філ ввів демократію в Афінах [9, с. 295]. Очевидно, ця думка була поширена вже в середині V ст. до н. е. У наступному столітті з'являється інтерес до Солона, і вже починаючи з Ісократу на Клісфена почали дивитися не лише як на засновника демократії, а й як на продовжувача курсу Солона [58, с. 33]. Аристотель в «Афінській Політії» дотримується цієї концепції і зазначає, що в результаті реформ Клісфена державний устрій в Афінах став більш демократичним, ніж солонівський [3, с. 33]. У «Політиці» Аристотель каже, що демократія створюється якраз шляхом розширення числа громадян за рахунок іноземців і через змішання населення, оскільки це посилює позиції демосу [5, с. 172]. Таким чином, античність цілком однозначно розглядала реформи Клісфена як початок афінської демократії.

Дещо інакше дивляться на це сучасні вчені. Більшість їх справедливо зазначає, що розширення державної ради та адміністративний поділ населення ще не створювали демократії і що характер держави залишився в часи Клісфена аристократичним [102, р. 235]. Демократія не з'явилася відразу з волі Клісфена, але стала результатом тривалого процесу, що тривав ще кілька десятиліть, в якому поєдналася ціла низка різних факторів [92, с. 383]. Тим не менш зрозуміло, що без реформ Клісфена не було б і жодної демократії і що завдяки їм стало можливим її виникнення [112, р. 173]. Клісфенівські реформи зробили демократію можливою перш за все тим, що підірвали вплив родової аристократії та зробили народ незалежною від неї політичною силою. Тепер політична боротьба перестала бути прерогативою одних лише аристократичних гетерій, але стала справою всього громадянського колективу. Відтепер уже жодна політична акція не могла

102

обійтися без участі народу та всі політики мали пахуватися з ним, як з головною силою в державі. Згодом це активізувало народні маси та призвело до створення класичної афінської демократії. Таким чином, Клісфен створив усі необхідні політичні передумови виникнення демократії. Потрібно було лише деякий час, щоб вони були повністю реалізовані.

За наявності таких передумов подальший процес набував природного характеру, тому що механізми демократизації афінського суспільства полягали вже в його політичній організації. Якщо вищі архонтські посади і рада Ареопагу продовжували перебувати в руках традиційної аристократії і були провідниками її впливу, то рада п'ятисот і народні збори представляли їй політичну протизагу і були місцем активності демосу і «**нової знаті**» [92, с. 384]. При цьому компетенція двох «народних» органів державного управління була набагато важливішою, оскільки вона стосувалася всіх актуальних політичних справ та нагальних проблем дня. Завдяки цьому їхній вплив постійно зростав, і не дивно, що згодом вони набули основної сили в державі. Існував також і солонівський суд – гелієя, вирішальне значення в якому мала народна маса. Крім того, політичної активізації демосу значною мірою сприяла організація нових демів. Практично кожен такий дем був маленькою громадою, самостійною політичною одиницею і свого роду «державою в мініатюрі», де за умов face-to-face society (суспільство, в якому всі одне одне одного знають) здійснювалася повсякденна політична практика громадян, і освоювалися перші навички демократії [116, р. 64]. Можна навіть сказати, що ці деми стали справжньою «школою демократії». Тому не позбавлена підстави цікава гіпотеза про те, що саме слово «демократія» означало спочатку не «владу народу», а «владу, тобто правління за демами», і що з'явилося воно вперше саме для позначення нового політичного устрою, запровадженого Клісфеном [92, с. 384].

Нову ситуацію відображають і відносини Клісфена з традиційною релігією. Він хоч і санкціонував свої реформи у вигляді Дельфійського оракула, але це був аж ніяк не акт віри, а політична маніпуляція, розрахована

на релігійну частину афінян. Сам же Клісфен не вважав ганебним підкупити Піфію і замовити помилковий оракул для спартанців. Навряд чи він вірив у святість оракула. Ми не знаємо, чи був він атеїстом, але ясно, що традиційне благочестя йому було чужим. Тому, проводячи свої реформи, він повністю відмовився від усіх релігійних ідей і керувався лише прагматичними міркуваннями. Так, наприклад, створюючи свої нові територіальні об'єднання, він знехтував сакральним числом «дванадцять» і на чільне місце поставив практичні потреби, без будь-якого релігійного підґрунтя. На першому місці у нього стояв тверезий розрахунок, у якому не було місця вірі. Релігію він використовував лише для формального «прикриття» своєї реформи. Це була суто секулярна політика, у якій панував лише раціоналізм. Контраст з попередньою епохою просто вражаючий: якщо Пісістрат всю свою легітимацію будував на релігії і всю свою політику обґрунтовував релігійними ідеями, якщо він нарешті був типом сакральної влади, то Клісфен, навпаки, перетворив релігію на просту зовнішню формальність, другорядний з його політикою, він виявив собою перший зразок профанної влади. Іншими словами, Клісфен відірвав сферу політики від релігії та зробив політику секулярним простором людської діяльності [92, с. 384]. Це виявилось вже у концепції самого закону та політичного порядку. Досі, закон позначався, як правило, словом $\theta\epsilon\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ і сприймався як звичай, як особливе інспіроване божественною волею священна настанова. Тепер же, у зв'язку з реформами Клісфена в політичний обіг входить слово $\nu\acute{o}\mu\omicron\varsigma$ – «закон», «встановлений, правильний порядок» [92, с. 384]. Таким чином, перехід від $\theta\epsilon\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ до $\nu\acute{o}\mu\omicron\varsigma$ став переходом від закону священного і божественного до закону профанного, як до продукту людського розуму. Це зробило закон загальнодоступним, «демократичним», тобто таким, що підлягає обговоренню, поліпшенню та зміні. Ця зміна означала також кардинальну зміну концепції влади. Влада тепер почала сприйматися не як священний, встановлений над порядком, а як норма людського життя, як можливості, властиві всьому громадянському колективу. Цю думку найкраще ілюструє

один епізод у Геродота: «батько історії» розповідає, як розвивалися події на Самосі після смерті тамтешнього тирана Полікрата. За його словами, спадкоємець Полікрата Меандрій відмовився від тиранії та передав владу народу. При цьому, складаючи з себе владні повноваження, він виступив перед народом і заявив, що, встановивши тепер владу посередині, він проголошує громадянам рівноправ'я [9, с. 175]. Для нас неважливо, чи було все насправді, головне те, що розповідь Геродота містить у собі автентичне уявлення греків тієї епохи про рівноправність (ісономію). Тут добре видно, що ісономія передбачає владу «посередині», тобто серед громадян. Це не влада згори, з боку богів, що реалізується над громадянами кимось зверху, а влада серед самих громадян. Отже встановлення ісономії в Афінах змінило вертикальну модель влади на горизонтальну. На зміну сакральній владі прийшла влада секулярна. Це відразу позначилося і на зовнішньому вигляді міста: Акрополь назавжди втратив політичне значення і став виключно культовим центром, а центр політичної влади остаточно перемістився на агору. Так, образно кажучи, «агора здобула перемогу над Акрополем» [59, с. 80].

Отже, все говорить про те, що Клісфен створив новий тип політики, нову концепцію закону та нову модель влади. Зробивши політику секулярним простором, він здійснив духовну революцію, яка, можливо, була набагато важливішою, ніж його політична революція. Відторгнення релігії від політики спричинило переворот у свідомості, завдяки якому тільки й стала можлива демократія як форма секулярної влади. У цьому пункті традиція припинилася і розпочалася історія нового суспільства.

Зрозуміло, що за Клісфена цей переворот відбувся ще тільки формально і що на повну зміну масової свідомості та засвоєння нової політичної ідеї знадобилися ще цілі десятиліття, але це не применшує важливості скоєної Клісфеном зміни.

Розглядаючи реформи Клісфена у широкій історичній перспективі, стає очевидним, що вони окреслили переломний момент в історії афінської

держави. Вони підвели ризик під усім попереднім розвитком цього полісу, стали його першим історичним результатом, відштовхуючись від якого розпочалася нова історія демократичних Афін. У цьому пункті завершилася давня боротьба «старої» та «нової» знаті та було закладено основи політичної рівноправності. Боротьба Ісагора і Клісфена стала останнім, вирішальним зіткненням старих і нових сил. Короткочасна перемога партії Ісагора, вигнання Алкмеонідів та ревізія цивільних списків означали останню у вік архаїки спробу повернути історію назад, повернутися до панування землевласницької аристократії та традиційного способу життя. Ця спроба зазнала повної поразки, «нові люди» здобули гору і сильно підірвали могутність старої «героїчної» аристократії. Харизму змінила влада грошей та тверезого розрахунку; для тих, чия праця вважалася ганебною, відкрилися небачені перспективи. Говорячи мовою сучасного політичного жаргону, відбулася «буржуазна революція», яка скинула владу «феодального» класу. Водночас ця «революція» заклала основи афінської демократії, встановивши рівність усіх перед законом та помістивши владу у центрі громадянського колективу. Влада втратила релігійний зміст і стала секулярним явищем повсякденного політичного життя.

ВИСНОВКИ

Аналіз опрацьованих джерел та літератури дає можливість зробити ряд узагальнюючих висновків.

В добу архаїки слово «тиранія» аж ніяк не мало ще однозначно негативного сенсу і означало лише одноосібну харизматичну владу, захоплену силою і за підтримки простого народу. Ця влада спиралася на підтримку широких верств населення та релігійну харизму. Вона слідувала моделі стародавньої царської влади «темних століть» і наслідувала деякі східні зразки «богообраних» монархів-узурпаторів. Володіння тиранічною владою було заповітною метою багатьох честолюбних аристократів, обіцяло їм славу, багатство та відкривало простір для реалізації особистих амбіцій. Негативне відношення до тиранії походило з середовища конкуруючої аристократії, яка зазнала політичної поразки, і мало суто особистий характер, за винятком, мабуть, одного Солона з його новим політичним мисленням.

В Афінах громадська думка була налаштована на користь тиранії і на цю владу чекали вже починаючи з архонтства Солона. Подальша боротьба партій підготувала для неї сприятливий ґрунт. У цій боротьбі переплелися різні фактори: особисте честолюбство та боротьба за владу провідних аристократичних угруповань, економічні проблеми та соціальні протиріччя. Всі ці фактори і стали причинами виникнення тиранії, як засобу вирішення нагальних проблем. У розпал боротьби між «старою» і «новою» знаттю до влади прийшов лідер більшості Пісістрат, який виступив як вождь народної партії. Народ санкціонував його прихід до влади і тому він вважав своє становище законним і легітимував його виключно волею народу та своєю релігійною харизмою. Саме ця легітимація була опорою його влади, а не солдатами та насильством, як іноді це репрезентують дослідники. Тому Пісістрата двічі легко виганяли його противники і він двічі легко повертався до влади. Тільки втретє він був змушений застосувати силу, але спрямував її не проти народу, а проти тих найзнатніших конкурентів, які його виганяли.

Недоречно застосовувати до епохи тиранії Пісістрата сучасні політико-правові категорії: з позицій того часу, влада Пісістрата була навіть легітимнішою, ніж будь-яка державна посада, тому що вона походила від божества, а не від людського вибору. Ця влада в силу свого божественного походження не потребувала жодної посади чи юридичної легітимації.

Влада Пісістрата спиралася не на посаду, але на його харизму. Тому таке величезне значення у його політиці надавалося релігійній пропаганді його «богообраності» та винятковості. Всю свою діяльність він представляв як особливу місію, як служіння своїй покровительці, богині Афіні. Зовнішній імідж та політика Пісістрата у всьому наслідували гомерську модель царської влади. Влада тирана, також як і влада гомерівських басилеїв, здійснювалася неполітичними методами. Фактично Пісістрат відновив цю давню царську владу та старанно її у всьому імітував. Він зберіг всі полісні інститути та формально політичне життя тривало, тільки тепер уже під його контролем. Як і личить «богообраному» монарху, всі найважливіші сфери (культ, війна, суддівство) він узяв він або поставив під свій контроль. Тим не менш за нього ж сформувалася агора як центр громадської активності та політичної діяльності міста.

Пісістрат легітимував себе як цар, а не як законодавець і реформатор. Він прагнув відновити гармонію старого доброго минулого, а не будувати нове майбутнє. Його практичною метою було забезпечити мир та порядок при вже існуючих законах і представити себе як доброго і справедливого царя минулих часів.

Тиран не теоретично, а на практиці зробив усіх рівними перед законом і тим самим ніби врівноважив протилежні соціальні полюси. Разом з тим йому вдалося задовольнити нагальні інтереси різних соціальних груп. Його відмінність від Солона полягала в тому, що Солон прагнув політизувати афінян і залучити їх до колективної громадянської діяльності, а Пісістрат, навпаки, всю політику зосередив у своїх руках, а громадян деполітизував і звертав їх увагу на їхнє власне господарство. Але тут він слідував уже не

солонівській, а гомерівській практиці. У центрі своєї політики Пісістрат поставив заступництво селянству, добробут якого за роки тиранії помітно зріс. При цьому не лише селянство, а й інші категорії трудового населення виграли від його політики та покращили своє становище. Тому цілком закономірно, що завдяки релігійній пропаганді Пісістрата, а також цілій системі міфологічних асоціацій та образів його правління в народній пам'яті відклалося як «золоте століття».

Правління Пісістратидів було логічним продовженням політики їхнього батька. Досягнуте при Пісістраті економічне та культурне процвітання Афін тривало і приносило дедалі нові плоди. Влада тиранії залишалася стабільною та популярною. Однак Пісістратиди відрізнялися від батька тим, що вони вже не мали ніякої особливої релігійної харизми і не були «богообраними» правителями, а спадковими монархами. Це, безперечно, принижувало статус тиранії і суттєво зменшувало її легітимацію, що, втім, не заважало їй успішно функціонувати ще деякий час. Перелом, що стався після вбивства Гіппарха, якісно змінив характер тиранії. Тепер ця влада вперше набула негативної спрямованості. Можливо, що багато в чому саме під впливом цього останнього враження від тиранії згодом склався негативний образ тиранії загалом. Щоправда, і тут слід зазначити, що терор Гіппія стосувався лише аристократії і не торкався народу.

Об'єктивно тиранія була важливим етапом на шляху становлення поліса: вона зменшила вплив аристократії і призвела до нівелювання всіх станів перед законом. Асоціації із «золотим століттям» міг викликати вже один той факт, що в суспільстві припинилися нескінченні смути та боротьба за владу. Декілька десятиліть мирного розвитку та стабільності в державі створили чудові передумови для розквіту економіки та культури.

З падінням тиранії в Афінах завершилася ціла історична епоха. Реформи Клісфена позначили початок нової епохи та відкрили шлях демократії. Політичне значення цих реформ полягало в тому, що вони створили необхідні передумови виникнення демократії в Афінах. Ці

передумови можна розділити на три групи. По-перше, нова адміністративна організація країни підірвала вплив аристократії на місцях, унеможливила формування регіональних політичних угруповань і заклала засади місцевого демократичного управління. По-друге, грошовий ценз разом з новою адміністративною системою остаточно зрівняв політичні шанси «нових людей» та аристократії і встановив повну рівність станів. По-третє, політичний досвід Клісфена показав, що перемогти у боротьбі за владу можна лише за підтримки демосу.

Клісфен був прямим продовжувачем справи Солона. Більше того, саме його і вважають по праву родоначальником демократії: якщо Солон заклав загальні основи полісного устрою в Афінах, то Клісфен остаточно надав йому демократичної форми. І найголовніше: за нього демократія отримала найсильніші гарантії проти неприборканості знатних кланів та окремих особистостей. Силу перших мала підірвати адміністративно-територіальна реформа Клісфена, яка мала на увазі роздроблення родів між новими територіальними підрозділами (третіями та філами), а проти непомірного підвищення особистості був спрямований також заснований Клісфеном попереджувальний «суд черепків» – остракізм.

Цитати

Цитати

84

- 1 «Афінські власницькі сім'ї»
- 2 «Аристократія в грецькому суспільстві»
- 3 «Нові політики Афін V ст.»
- 4 «Регіоналізм в архаїчних Афінах»
- 5 «Клісфен і Аттика»
- 6 «влада тирана фактично урівнювала знатних та незнатних»
- 7 «мала сприяти політичній рівності; знатні повинні були підкорятися спільним для всіх законам і владою тирана»
- 8 «доброго правителя»
- 9 «від вузького кола осіб, яким належав привілей обрання в Раду Чотирьохсот»
- 10 «...держава була поділена на стільки частин, скільки в країні було різних місцевостей»
- 11 «задоволення глибокої егоїстичної ірраціональної погорди, аристократичної надособистості, яка й спонукала її шукати одноособової влади; на вирішення насильницьки-ми методами проблем, що об'єктивно поставали перед ще незрілим і нездатним на застосування примусу полісом (втому числі - на приборкання смуту, надмірної активності аристократичних лідерів і суспільно-політичних груп, взагалі - на подолання спротиву процесам утвердження полісних порядків)»
- 12 «грізний тиран для ворогів»
- 13 «дивним чином звичайний скептицизм сучасних вчених кудись повністю зникає, коли мова йде про цю історію. Вони охоче приймають її на віру без жодного аналізу та без звичайної критики. При цьому чомусь забувається, що античні автори, які переказують цю розповідь, відбивали явно тенденційне ставлення до тиранії, характерне наступних епох, а не для часу самого Пісістрата. Вони виходили з негативного стереотипу тиранії, згідно з яким тиран обов'язково має бути користолюбцем, ошуканцем, жорстокою і взагалі поганою людиною. Тирані обов'язково мали приходити до влади або за допомогою обману, або за допомогою сили. Тому і Пісістрата треба було зробити брехуном. Звичайно, ця негативна модель вигадав не Арістотель, і навіть не Геродот, - вона досить рано склалася за афінської демократії, вороже налаштованої проти 34 тиранії як такої. Пізніші автори лише повторювали офіційну думку. Так само і сучасні, демократично мислячі вчені виходять зі свого негативного ставлення до будь-яких форм одноособної влади. Психологічно це зрозуміло: на Пісістрата лягає тінь похмурих диктатур XX ст. Проте, з погляду неупередженої історії, такий підхід неприйнятний: не можна підходити до античної історії з критеріями XX століття і проектувати сумний досвід нашої ери на архаїчні Афіни. Звичайно, демократія вже за своєю природою не приймає будь-які форми одноособної влади і ставиться до них різко негативно, але це сфера ідеології, а вона не повинна заважати науковому дослідженню. Тому, якщо відкинути ідеологію і тверезо подивитися на речі, то виявиться, що Пісістрат зовсім не обов'язково мав бути ошуканцем, що він справді мав серйозних політичних супротивників і подібний інцидент із нападом насправді міг мати місце»
- 14 «Коли біда вас спіткала, за вашою ганебною слабкістю, То і богів звинувачувати нічого вам за неї, Адже самі ви людей цих послалили, давши їм захист, І отримали рабство лихеє за це»
- 15 «Характерно, що в ці ж роки сюжет «Афіна і Геракл на колісницях» стає популярним і в аттичному вазописі»

- 16 «У грецькому розумінні слова, герой – це істота сакральна, надлюдської природи»
- 17 «... Мегакл розлютився через те, що Пісістрат так його образив. У гніві він знову примирився зі своїми колишніми прихильниками»
- 18 «простий народ він 41 намагався не дратувати під час свого правління, але завжди забезпечував мир і підтримував спокій»
- 19 «керував містом за існуючими законами, керуючи державними справами справедливо і слушно»
- 20 «тиранія Пісістрата – це життя при Кроні»
- 21 «Після Солона і Пісістрата ми більше вже не чуємо ні про землеробську кризу, ні про гектеморів та їхню сумну долю в Аттіці»
- 22 «він очистив Делос за наказом божества. Його він очистив у такий спосіб. Наскільки можна було побачити, дивлячись із святилища, він наказав вирити всі трупи і перенести їх до іншої сторони Делосу»
- 23 «Коли афіняни приносили жертви на Делосі, служка, зачерпнувши води для омивання рук, приніс її в посудині і вилив разом з рибами. Тому віщуни передбачили, що афіняни стануть володарями морів»
- 24 «народився від аргоської жінки, і який прийняв цю спадщину від Пейсістрата, в боях обороняючи її»
- 25 «зібрав з усних джерел точніші відомості про це, 53 ніж інші»
- 26 «природно, – пише Фулідід, – що старший син одружився першим»
- 27 «Гіппій як старший і як людина, від природи обдарована здібностями державного діяча і серйозна, стояла на чолі правління»
- 28 «легковажним, влюбливим і любителем муз»
- 29 «покровительство освіченим людям: він хотів своїм прикладом виховувати афінян, щоб під його владою вони ставали кращими, адже він вважав, що як людина, що належить до доброго суспільства, не поступиться нікому в мудрості»
- 30 «Якщо карати тих, хто нас любить, то що нам робити з тими, хто нас не любить?»
- 31 «Взагалі Пісістратида прагнули у своєму правлінні виявити найбільше доблесті та розсудливості... У місті продовжували існувати колишні закони і тирані дбали лише про те, щоб хтось з їхніх прихильників завжди обіймав посаду архонта»
- 32 «батька афінської демократії»
- 33 «Пісістратида в Афінах по-товариськи поводитись з Мільтіадам, вдаючи, що ніби зовсім не причетні до вбивства його батька»
- 34 «в Лампсаку знаходиться надгробний пам'ятник Архедіки з наступним написом: Гіппія доньку Архедіку тут лоно землі зберігає. Гіппія, хто перевершив доблестю ровесників всіх. Брати, чоловік і батько і сини її були тирані. Все же пихатості злої не було в серці у неї»
- 35 «які були їм чимось зобов'язані»

36 «брати, чоловік і батько сини її були тирані»

37 «дружно поводитися»

38 «безоброчного. Побачивши, що якійсь чоловік копається і трудиться над якимось камінням, Пісістрат здивувався цьому і звелів рабу спитати в нього, скільки прибутку виходить з цієї ділянки. Той відповів: "Які тільки є муки і горе; та й від цих мук і горя Пісістрат повинен отримати десятину"»

39 «ΔΘΕ» (скор. Αθήναι, «Афіни»); подібні написи дуже рідкісні, і, можливо, для цього періоду взагалі немає відповідних паралелей. Всі ці деталі були розроблені для того, щоб завоювати і зберігати довіру до своїх монет при здійсненні міжнародних економічних операцій; пізніше для потреб повсякденного використання до цієї системи були додані номінали дрібнішої вартості. Деякі поки що спірні свідчення можуть вказувати на зв'язок цієї монетної системи з відкриттям нових родовищ або з новими технічними прийомами, що застосовувалися в аттичних копальнях. Йдеться про тести з використанням спектрометра гамма-випромінювання, які показують, що метал, що йшов на виготовлення «сов», був набагато чистіший за метал «геральдичних монет». Існує також ймовірність того, що певна кількість цього срібла експортувалося в Корінф. Було б ризиковано робити далекосяжні висновки щодо економічних концепцій, що стояли за монетною системою, 67 але існування Лавріонських копалень зрештою було істотним фактором, що впливав на здатність Афін платити за ввезене зерно, в якому вони відчували потребу, а введення «сов» відіграло свою роль у визнанні афінських срібних грошей за кордоном. Залишаються відкритими питання про те, яким чином у той чи інший період здобуте в рудниках срібло перетворювалося на державну монету, а також яким чином приватними особами та державою отримували фінансову вигоду. Однак не викликає сумнівів, що з тиранії вигоду з цього процесу отримували тирані. Теза про те, що після свого вигнання тирані насправді зберегли власність над однією з частин гірничорудного району, яка продовжувала існувати як окремо взята одиниця, важко довести [65, с. 353]. Досить непогане уявлення ми маємо про культурну політику Пісістратидів. Аристотель каже, що через свою схильність до Муз Гіппарх запрошував до Афін поетів, і серед них були такі знаменитості, як Симонід і Анакреонт [3, с. 27]. Це підвищувало престиж тиранів, які відігравали роль покровителів мистецтв. При їхньому дворі знаходився також відомий поет-містик, збирач орфічної теології – Ономакріт [9, с. 299]. Пісістратиди захоплювалися пророцтвами оракулів, за період їхнього правління були впорядковані цілі збірники пророцтв [9, с. 251-252]. Вони підтримували і елевсинський культ, завершивши розпочате там за їхнього батька будівництво великої зали для посвят. У мистецтві знову зустрічається сюжет сходження Геракла в Аїд. Композиція зображення майже та сама, що й за Пісістрата: за спиною Геракла стоїть Афіна, тільки сам Геракл помітно помолодшав – це вже не поважний чоловік у віці, а молодий чоловік. Очевидно, що художники мали на увазі тепер уже не Пісістрата, а його молодих синів. Можливо, що саме Гіппій слідом за батьком уявляв себе у вигляді улюбленця богині Геракла. Але ні він, ні його брат не мали якихось особливих особистих стосунків із Афіною, як їхній батько. Вони прийшли до влади не як харизматичні, богообрані вожді, а як спадкоємці, і тому вони не мали ні особливої харизми, ні особливої релігійної пропаганди. Можливо, тому вони наголошували на індивідуалізуючі містичні культури: орфізм і 68 елевсинські містерії. Не було забуто і діонісійський оргіастичний культ, сцени з якого дедалі частіше почали з'являтися на афінських вазах. Взагалі захоплення орфізмом і всякого роду містицизмом знайшло широке відображення у мистецтві: в цей час поширюються зображення містичних очей всевидячого і при всьому присутніх божества. Ці очі нагадують про орфічну концепцію пантеїстичного Зевса, який є завжди, скрізь і в усьому [92, с. 357]. Пісістратиди продовжували вести активну будівельну діяльність: вони добудували або перебудували храм Афіни на Акрополі, завершили будівництво в Елевсині, звели вітвар дванадцяти богам на агорі, і там же збудували знаменитий колодязь, – згадуваний Фукідідом «Енеакрунос». Вони провели водогін, присвятили ще один вітвар Аполлону

40 «Гіппій афінський обклав податками балкони, які у верхніх поверхах надворі, і навіть сходи, бар'єри і двері, що відкриваються назовні. З огляду на це власники їх відкупилися грошима, і в нього таким чином з'явилися великі кошти»

41 «... вони не дозволяють забудовувати вулиці, перекидати над вулицями балкони, 69 робити висячі жолоби, що мають стік на вулицю, і вікна, що відкриваються на вулицю»

42 «лакедемонці не спромоглися ніяк подолати Пейсістратидів, бо не мали наміру провадити послідовну облогу, а крім того Пейсістратида зробили добрий запас харчів та пиття. Вони облягали їх кілька днів, а потім повернулися до Спарти. Тоді сталася подія – для одних прикра, а для інших корисна. Тим часом, коли Пейсістратида хотіли потай для безпеки вивести своїх дітей із країни, їхніх дітей було затримано. Щойно це сталося, всі їхні 73 плани зійшли нанівець і вони розпочали переговори щодо своїх дітей, щоб їх викупити на висунутих афінянами умовах, а саме, щоб вони за п'ять днів покинули Аттіку. Згодом вони вирушили до Сігея, що розташований поблизу Скамандру, після того, як вони провладарювали в Афінах тридцять шість років. Походили вони з Пілоса і були нащадками Нелея з того самого роду, що і прибулі з Кадмом і Мелантом, які, хоч і чужинці, але в давнину були царями в Афінах. Через це і Гіппократ вирішив дати таке ім'я своєму синові і назвав його Пейсістратом, тобто ім'ям Пейсістрата, Несторового сина. Ось у такий спосіб афіняни позбулися тиранів»

43 «другом тиранів»

- 44 «Це сталося тому, що мало не головними винуватцями вигнання тиранів були Алкмеоніди і вони ж здебільшого вели невпинну політичну боротьбу»
- 45 «Тепер
- 46 коли народ був на боці Клісфена, він був значно сильнішим своїх супротивників»
- 47 «Ісагор же цього разу був переможений
- 48 і зі свого боку вигдавав ось що. Він закликав на допомогу лакедемонянина Клеомена, який був його приятелем з часу облоги Пісістратидів»
- 49 «Коли рада чинила опір
- 50 і не захотіла підкоритися, Клеомен, Ісагор та їхні прихильники (у Геродота: «і його прихильники»
- 51 «рада чинила опір і зібрався народ»
- 52 «коли народ взяв у свої руки управління, Клісфен став вождем і простатом народу»
- 53 «залучив на свій бік раніше безправний афінський народ, <...> змінив назви філ і збільшив їх число»
- 54 «Клісфен же Афінський, син доньки Клісфена Сіківінського (названий по імені діда), в нагадування своєму тезці Клісфену так само, здається, зневажав іонян, як і той дорійців, і рівним чином не бажав, щоб мав на філу афінян були однакові ми з іонійцями»
- 55 «Філам він (Клісфен) дав як епонімів зі ста попередньо намічених архегетів десятиох, яких прорекла піфія»
- 56 «Ось яке було змагання наречених, – завершує своє оповідання Геродот, – таким чином, слава Алкмеонідів рознеслася по всій Елладі. Від шлюбу Мегакла з Агарістою народився Клісфен, який запровадив філи і встановив демократію в Афінах»
- 57 «Отож, могутність Афін зростала. Зрозуміло, що рівноправ'я для народу не тільки в одному відношенні але й взагалі – дорогоцінне надбання»
- 58 «І тоді, маючи ці оракули, лакедемонці, бачачи також, що афіняни набули великої сили та зовсім не мають бажання слухати їхніх наказів, вони зрозуміли, що народ Аттики, якщо залишиться вільним, стане рівним із ними»
- 59 «Ми чуємо, що ми неправильно зробили. Ми цим хочемо сказати, що нас збочили брехливі оракули і ми наших найкращих друзів, які обіцяли нам тримати підвладними афінян, ми їх вигнали з їхньої батьківщини, а згодом, коли ми це зробили, ми віддали місто невдячному народові, бо цей народ, коли завдяки нам звільнився, він підняв голову і 86 почав глумитися з нас і з нашого царя, і прогнав нас. А крім того, вони піднеслися в своїх думках і стають могутніми...»
- 60 «Невже небо спуститься під землю, а земля піднесеться над небом, а люди житимуть у морі, а риби житимуть там, де жили люди, бо хто? Ви, лакедемонці, наважуйте скасувати рівноправ'я і поставите в містах тиранів, від яких не буває у світі нічого, крім несправедливості і кровопролиття. Бо якщо справді ви вважаєте за добро, щоб у містах владарювали тирані, тоді ви перші поставте тирана у вашій державі, а потім уже намагайтеся поставити його й в інших містах»
- 61 «Під листями мірту мечі пронесемо, Подібно Гармодію з Арістогітоном, Коли вбили тирана мечем і рівними всім перед законом зробили»
- 62 «Стосовно народного правління

- 63 то воно насамперед має перевагу перед усіма іншими вже через своє прекрасне ім'я – «ісономія» [9, с. 158]. А далі він дає цікаву характеристику декларованого ним «
- 64 «Адже народ керує, [роздаючи] державні посади за жеребом, і ці посади відповідальні, а всі рішення залежать від народних зборів. Отже, я пропоную знищити єдиновладдя і зробити народ повелителем, тому що саме в народправстві є всі блага і переваги»
- 65 «серед народу існує загальнопоширена думка, ніби Тесей передав все керівництво справами народу, і що, починаючи з цього часу, Афіни стали демократією, поки Пісістрат не повстав і не став тираном. Розповідається і багато іншого, невірне, серед народу людьми, які не дуже обізнані в історії, які все, що вони у дні дитинства чули у хорах і трагедіях, вважають за істину...»
- 66 «Тесей, за словами Арістотеля, першим виявив прихильність до простого люду та відмовився від єдиновладдя...»
- 67 «впливовим людям він обіцяв державу без царя, демократичний устрій, який йому, Тесею, дасть лише місце воєначальника і охоронця законів, в іншому ж принесе всім рівність»
- 68 «Немає нічого для держави гіршого за єдиновладдя»
- 69 «Вони (афіняни) перші і єдині на той час вигнали царів, які правили ними, встановили у себе демократію, вважаючи, що свобода всіх виробляє найбільшу одностайність»
- 70 «щоб більша кількість людей отримала можливість участі у справах держави. ...Поділив він не на дванадцять філ з того міркування, щоб цей поділ не збігався з існуючим раніше розподілом на триттії: саме, у чотирьох філах було дванадцять триттій, так що в цьому випадку не вдалося б змішати народ. І далі: «Філам він (Клісфен) дав як епоніми зі ста попередньо намічених архегетів десятьох, яких промовила піфія»
- 71 «З одного боку, необхідно заснувати більше нових філів і фратрій, з другого – приватні святині об'єднати в кілька громадських святинь, і взагалі вигадати так хитро, аби всі стани в державі в міру можливості змішалися між собою, а попередні товариства розпалися»
- 72 «Я не осоромлю священної зброї, не залишу соратника в бою, захищатиму все священне і несвященне, один і разом з іншими; батьківщину передам (спадкоємцям) не менш, а більш сильною і славною, ніж ту, яку успадкував; слухатимуся влади і коритимуся законам встановленим і тим, які народ встановить одностайно; не допускати, якщо хтось буде їх скасовувати або їм не коритиметься, але захищатиму їх один і з усіма; шануватиму рідні»
- 73 «Община демотів, низова, первинна ланка всієї полісної організації, стає, таким чином, тим спільним, тим знаменником, у відповідності якому знаходить своє обґрунтування належність до громадянського загалу кожного окремо взятого громадянина»
- 74 «за батьківськими заповідями»
- 75 «санкцію божества»
- 76 «клятва булевтів»
- 77 «щоб більше людей одержало можливість участі у справах держави»
- 78 «потім обрали стратегів по філах, з кожної філи одного, лідером же всієї армії був полемарх»
- 79 «Мільтіад звернувся до одинадцятого учасника голосування, обраного афінянами за жеребом полемархом (адже афіняни здавна давали полемарху рівне право голосу зі стратегами)»
- 80 «Полемарх здійснює жертвопринесення Артеміді-Мисливці та Еніалію, влаштовує надгробні змагання на честь полеглих на війні та здійснює поминки на честь Гармодія та Аристокітона. У нього ж порушуються приватні судові процеси, що стосуються метеків і проксенів»

81 «борців за демократію»

82 «нової знаті»

83 «встановлений, правильний порядок»

84 «агора здобула перемогу над Акрополем»

Вилучення

Вилучення 89

https://wikiputesh.ru/rizne/8307-alkmeonidi-i-pisistrat-do-pitannja-pro-borotbu.html	0.66%
https://ibib.ltd.ua/tiraniya-afinah-politicheskaya-borba-attike.html	0.04%
http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6364/Vonsovych-S.H.-Istoriia-zarubizhnykh-politychnykh-vchen-Ch.-1.-P...	0.07%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7101/math_2022_065.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.09%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3308/%d0%9b%d0%b5%d0%b2%d0%ba%d1%83%d0%bd%20%d0%86.%...	0.09%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3731/educ_2022_141.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.08%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3574/Krainiuk%20Tamara_MA%20Thesis.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.08%
https://svitppt.com.ua/vsesvitnya-istoriya/prezentaciya-na-temu-utvorennja-afinskoj-derzhavi.html	0.03%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3879/%d0%a6%d1%96%d0%b2%d1%96%d0%bd%d1%81%d1%8c...	0.07%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3750/educ_2022_232.pdf?isAllowed=y&sequence=1	4 джерела 0.07%
https://ontu.edu.ua/download/perelik_provedennja_naukovyh_konferentsij.pdf	2 джерела 0.07%
https://edufuture.biz/index.php?title=%D0%A2%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%8F_%D0%B2_%D0%90%D1%84%...	0.06%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3605/educ_2022_171.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.06%
http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/14341/2/02_varyan.pdf	2 джерела 0.05%
https://energy.chnu.edu.ua/media/fcbi5iwx/dyplomne-proektuvannja-2023.pdf	0.04%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3814/hist_2021_033.pdf?sequence=1	36 джерел 0.04%
https://shron1.chtyvo.org.ua/Klekovkin_Oleksandr/Antychnyj_teatr_Navchalnyi_posibnyk_dlia_vyschykh_navchalnykh_zakladiv_myste	0.03%
https://mon.gov.ua/storage/app/media/atestatsiya-kadriv-vyshchoi-kvalifikatsii/2021/03/kandidati-nauk-01032021.docx	2 джерела 0.03%
http://ugi.edu.ua/wp-content/uploads/2018/05/NAUKOVI-STUDIJI-VIPUSK-4-6.pdf	2 джерела 0.03%
https://shron1.chtyvo.org.ua/Filippov_Aleksandr/Novitnia_istoria_Rosii_1945-2006.pdf	0.03%

http://baptisthistory.in.ua/category/ekonomika-pidpriyemstva/page/27	0.03%
https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/issue/download/57/EMINAK_N36	2 Джерело 0.03%
https://sd8478bb3eae3b5cb.iimcontent.com/download/version/1427364998/module/7014560886/name/%D0%9C%D1%83%D0%B...	0.03%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3610/educ_2022_173.pdf?isAllowed=y&sequence=1	17 Джерело 0.03%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3650/educ_2022_212.pdf?isAllowed=y&sequence=1	6 Джерело 0.03%

Вилучення по Бібліотеці акаунту

393

hist_2012_037.pdf	ID файлу: EF-13563	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	0.28%
МАГІСТЕРСЬКА (2)	ID файлу: 1015671521	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	142 Джерело 0.12%
educ_2019_120	ID файлу: 1000066383	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	3 Джерело 0.09%
hist_2019_018	ID файлу: 1000092562	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	14 Джерело 0.09%
educ_2019_300	ID файлу: 1000066394	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	99 Джерело 0.07%
Снаговська	ID файлу: 1015114387	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	3 Джерело 0.07%
Комісарчук_робота_плагіат	ID файлу: 1015654426	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	2 Джерело 0.06%
робота 2.0.внесено правки 16.11	ID файлу: 1015606849	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	0.06%
Николин Тетяна_2023	ID файлу: 1015646961	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	0.06%
educ_2017_125.pdf	ID файлу: EF-100000001848	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	13 Джерело 0.05%
educ_2022_142.pdf	ID файлу: EF-100000248014	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	5 Джерело 0.05%
Студентська робота	ID файлу: 1008439525	Навчальний заклад: Taras Shevchenko National University of Kyiv	0.05%
Самараш Яна_2023	ID файлу: 1015619718	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	2 Джерело 0.04%
phil_2022_042.pdf	ID файлу: EF-100000248186	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	3 Джерело 0.04%
hist_2009_053.pdf	ID файлу: EF-7160	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	2 Джерело 0.03%
phil_2022_025.pdf	ID файлу: EF-100000248169	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	51 Джерело 0.03%

Студентська робота	ID файлу: 1009503862	Навчальний заклад: National University Ostroh Academy	0.03%
Магістерська Ліліцак	ID файлу: 1012935291	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National U 47 Джерело	0.03%
hist_2011_137.pdf	ID файлу: EF-11426	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	0.03%
Студентська робота	ID файлу: 1015673766	Навчальний заклад: National Technical University of Ukraine "Kyiv Po...	0.03%